

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (Π.Μ.Σ.)
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

« 'Κρατούμενοι/ες από κούνια': Βιώνοντας τη μητρότητα πίσω από τα κάγκελα της φυλακής»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Διαμαντή Άννα
Α.Μ.: 01655220M006

Αθήνα, 2022

Τριμελής επιτροπή:

Ειρήνη Τουντασάκη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Γεράσιμος Μακρής, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Κατερίνα Ροζάκου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Διαμαντή, Άννα, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέα.

Σε αυτούς που ο δύσκολος δρόμος είναι επιλογή...

Ευχαριστίες

Ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων και υπηρεσιών συνέβαλε στη διενέργεια της παρούσας εργασίας. Πρώτα και πάνω από όλους θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα Καθηγήτρια και Πρόεδρο του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, κα Τουντασακη Ειρήνη, η οποία ήταν η αιτία να αγαπήσω την ανθρωπολογία και να επιδιώξω τη συνέχιση των σπουδών μου έως σήμερα. Επίσης, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα ώστε να επαναπροσδιοριστώ τόσο σε προσωπικό όσο και επαγγελματικό επίπεδο, καθώς τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αποτέλεσαν για μένα πηγή έμπνευσης και επαγγελματικού προσανατολισμού. Ιδιαίτερα την ευχαριστώ για την υπομονή και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, το σημαντικό χρόνο που μου αφιέρωσε και την ουσιαστική καθοδήγησή της.

Εξαιρετικά σημαντική υπήρξε και η συμβολή όλων των καθηγητών του Τμήματος της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, τους οποίους ευχαριστώ θερμά γιατί ο τρόπος διδασκαλίας και οι διαλέξεις τους με ώθησαν να γνωρίσω σε βάθος και να αγαπήσω την εν λόγω επιστήμη. Ειλικρινά ευγνώμων για τις γνώσεις, την εμπειρία, τις επικοινωνιακές συναντήσεις, τις παραγωγικές διαφωνίες και το συνολικό ενδιαφέρον σε όλη τη διάρκεια της εξαετούς φοίτησής μου.

Η διενέργεια εθνογραφικής έρευνας σε θεσμικούς χώρους με δύσκολη πρόσβαση προϋποθέτει τη συνεργασία με έναν σημαντικό αριθμό υπηρεσιών και επαγγελματιών. Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους συναδέλφους μου στη Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής που προσπάθησαν, τηρώντας βέβαια τα απαιτούμενα πρωτόκολλα, να διευκολύνουν το έργο μου επιταχύνοντας στο βαθμό του δυνατού τις γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Η εκπόνηση διπλωματικής εργασίας σίγουρα δεν είναι εύκολη υπόθεση για μια εργαζόμενη μητέρα. Ευχαριστώ ιδιαίτερος τον σύζυγο μου Νίκο, που υπήρξε αρωγός σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, προσπαθώντας να επιλύει αθόρυβα τα ζητήματα της καθημερινότητας που προέκυπταν όλο αυτό το διάστημα και την κόρη μου Μαριαλένα για την κατανόηση και την υπομονή που επέδειξε στις πολύωρες απουσίες μου, καθώς και για τη συντροφιά, το κουράγιο, την ενθάρρυνση και την ηθική της συμπαράσταση στις ατέλειωτες ώρες μελέτης, αλλά κυρίως για την πίστη της σε μένα.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Βάσω Αλεξανδρή, συμφοιτήτρια, φίλη και συνοδοιπόρο σε αυτή τη προσπάθεια για τη στήριξη, την καθημερινή επικοινωνία και τη συνεχή ανταλλαγή απόψεων.

Τέλος, ευχαριστώ τον κο Γεράσιμο Μακρή και την κα Κατερίνα Ροζάκου που μου έκαναν την τιμή να συμμετάσχουν στην τριμελή εξεταστική επιτροπή, αφιερώνοντας χρόνο για να διαβάσουν την εργασία μου και να την εμπλουτίσουν με τυχόν σχόλια και παρατηρήσεις.

Το μεγαλύτερο όμως ευχαριστώ ανήκει στις συνομιλήτριες μου στο Παράρτημα των Γυναικείων Φυλακών του Ελέωνα Θήβας που μου εκμυστηρεύτηκαν τις ιστορίες, τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους, μου αφιέρωσαν τον χρόνο τους, αλλά το σημαντικότερο είναι ότι με εμπιστεύτηκαν και μου γνώρισαν ό,τι πολυτιμότερο είχαν ... τα παιδιά τους.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract.....	8
1. Εισαγωγή.....	9
2. Μεθοδολογία: Σκιαγραφώντας τους τόπους της έρευνας.....	12
3. Το Νομοθετικό πλαίσιο εντός και εκτός συνόρων.....	19
3.1 Το σωφρονιστικό σύστημα στην Ελλάδα.....	19
3.2 Πέρα από τα σύνορα.....	23
4. Εννοιολογήσεις της μητρότητας και της παιδικότητας.....	25
4.1 Μητρότητα στο χθες και το σήμερα.....	25
4.2 Ανθρωπολογικές θεωρήσεις για τα παιδιά και την παιδική ηλικία.....	31
5. Η έρευνα: Προσέγγιση των μητέρων κρατούμενων και των παιδιών τους.....	35
5.1 Μητρότητα στη φυλακή.....	35
5.2 Φιλοξενία ή Εγκλεισμός;.....	44
6. Συμπεράσματα.....	49
Πηγές - Βιβλιογραφία.....	52

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία συνιστά μια ανθρωπολογική διερεύνηση που επικεντρώνεται στην ειδική κατηγορία των φυλακισμένων γυναικών οι οποίες κρατούνται στο Κατάστημα Κράτησης Γυναικών Ελεώνα Θήβας (ΚΚΓΕΘ) και πιο συγκεκριμένα στο Παράρτημα του Καταστήματος. Η κατηγορία αυτή χαρακτηρίζεται ειδική γιατί διαφέρει από τις υπόλοιπες κατηγορίες φυλακισμένων ως προς τις συνθήκες κράτησης, αλλά και ως προς τη δυνατότητα επιτέλεσης του μητρικού ρόλου.

Οι μητέρες ανήλικων παιδιών αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών που εγκλείονται στη φυλακή και συνήθως συνιστούν τα βασικά, αν όχι τα μοναδικά πρόσωπα φροντίδας για τα παιδιά τους. Τα εχέγγυα του σωφρονισμού παρέχονται από την Πολιτεία σε κάθε κρατούμενο που το επιζητά, δείχνοντας μια μεγαλύτερη φροντίδα στις κρατούμενες μητέρες. Η ελληνική κρατική νομοθεσία και πιο συγκεκριμένα οι διατάξεις του άρθρου 13, του Ν.2776/1999, επιτρέπει στις γυναίκες κρατούμενες να «φιλοξενούν» τα βρέφη ή τα ανήλικα παιδιά τους, ηλικίας έως τριών ετών στο Κατάστημα Κράτησης και να διαβιούν μαζί τους. Με τη συμπλήρωση του τρίτου έτους τα παιδιά, μετά από δικαστική απόφαση απομακρύνονται από τη μέριμνα των μητέρων και συχνά, ελλείψει υποστηρικτικού οικογενειακού περιβάλλοντος καταλήγουν στην άτυπη φυλάκιση των ιδρυμάτων.

Επιδίωξη της παρούσας εθνογραφικής έρευνας αποτελεί η διερεύνηση της άρθρωσης των Λόγων μέσα από τις κρατικές πρακτικές και τις νομοθετικές διατάξεις αναφορικά με τον καθορισμό της καταλληλότητας και το δικαίωμα στη γονεϊκότητα. Αναλύοντας τη μητρότητα σε συνθήκες εγκλεισμού, εξετάζονται οι τρόποι που αυτή επιτελείται και αν η επιτέλεση του γονεϊκού ρόλου στη φυλακή προκαλεί ανασηματοδοτήσεις της μητρότητας στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η παρακολούθηση των στρατηγικών δράσεων που οι φυλακισμένες μητέρες αναπτύσσουν με κύριο άξονα τις απαιτήσεις μητρότητας.

Λέξεις- κλειδιά: παιδιά, μητέρες κρατούμενες, μητρότητα, φυλακή, νομοθεσία

“Detainees from a crib’: experiencing motherhood behind prison bars”

Anna Diamanti

Abstract

This thesis is an anthropological inquiry that focuses on the special category of women prisoners who are detained in the Women's Detention Centre of Eleonas Thebes (KCGETH) and more specifically in the Annex of the Centre. This category is characterized as special, because it differs from the other categories of prisoners in terms of detention conditions, but also in terms of their ability to perform their maternal role.

Mothers of infants make up the highest percentage of incarcerated women and usually constitute the main, if not the only, caregivers for their children. The guarantees of imprisonment are provided by the State to every prisoner who seeks it showing a greater care to the incarcerated mothers. Greek State legislation, specifically the provisions of Article 13 of Law 2776/1999, allows female detainees to “host” their infant or underage children, up to three years old, by residing alongside them at the Detention Institution. Upon reaching the age of three, the children following a court decision, are removed from the care of their mothers and as is most often, in the absence of a supportive family environment, they end up in the informal confinement of the institutions.

The aim of this ethnographic research is to investigate the articulation of Discourses, through state practices and legislative provisions regarding the determination of suitability and the right to parenthood. By analyzing motherhood in conditions of incarceration, it examines the ways in which it is performed and whether the performance of the parental role in prison causes reconnotations of motherhood within Greek society. Equally significant is the observation of the strategic behaviors and actions that incarcerated mothers develop due to maternity requirements.

Keywords: children, imprisoned mothers, motherhood, prison, legislation

1. Εισαγωγή

Οι γνώσεις που απέκτησα κατά τη διάρκεια φοίτησής μου στο προπτυχιακό τμήμα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με έκαναν να αναστοχαστώ το εργασιακό μου μέλλον και μου δημιούργησαν την επιθυμία να τις αξιοποιήσω εμπράκτως θέτοντας νέους επαγγελματικούς στόχους που να συνάδουν με τις σπουδές μου. Έτσι, από το 2018 ξεκίνησα να εργάζομαι στη Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής και πιο συγκεκριμένα στη Γενική Διεύθυνση Διαχείρισης Καταστημάτων Κράτησης και Διαχείρισης Κρίσεων, στο Τμήμα Διαχείρισης Καταστημάτων Κράτησης και Θεμάτων Μεταγωγών.

Στόχος της εν λόγω Υπηρεσίας¹ είναι να μεριμνά για το σχεδιασμό και την εφαρμογή της αντεγκληματικής πολιτικής της χώρας, με σκοπό το σωφρονισμό και την κοινωνική επανένταξη των πολιτών που εκδήλωσαν παραβατική και αξιόποινη συμπεριφορά και εξέτισαν ποινές στερητικές της ελευθερίας, καθώς και για την ανάπτυξη διοικητικών δράσεων για την πρόληψη της εγκληματικότητας. Επιχειρησιακό έργο της Διεύθυνσης Διαχείρισης Καταστημάτων Κράτησης είναι η υλοποίηση συγκεκριμένων δράσεων που αποσκοπούν στην ορθολογική διαχείριση του πληθυσμού των κρατουμένων και στην βελτίωση των συνθηκών κράτησής τους καθώς και η εύρυθμη, αποτελεσματική και ασφαλής λειτουργία των σωφρονιστικών, θεραπευτικών και ειδικών καταστημάτων κράτησης, έχοντας ως γνώμονα τη διασφάλιση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών.

Οι αναπαραστάσεις των κρατουμένων μητέρων και πατέρων στο συλλογικό φαντασιακό διαφέρουν μεταξύ τους με διάφορους σημαντικούς τρόπους. Η γυναικεία εγκληματικότητα συγκριτικά με την ανδρική διαφοροποιείται ποιοτικά και ποσοτικά, δηλαδή στις περισσότερες χώρες του κόσμου τα αδικήματα που έχουν διαπραχθεί από γυναίκες είναι λιγότερα αριθμητικά από αυτά των ανδρών και δεν χαρακτηρίζονται από την ίδια βιαιότητα, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των φυλακισμένων γυναικών έχει καταδικαστεί για μη σοβαρά αδικήματα που σχετίζονται κυρίως με τα ναρκωτικά. Αυτή η παραδοχή ώθησε, όπως αναφέρει η Αλίκη Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου στο «Παραδόσεις Εγκληματολογίας», την

---

¹ Αρμοδιότητες και στελέχωση της Γενικής Διεύθυνσης Διαχείρισης Καταστημάτων Κράτησης και Διαχείρισης Κρίσεων, όπως αυτές ορίζονται σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση 66376/2019 - ΦΕΚ 4051/Β/6-11-2019

Αγγλίδα εγκληματολόγο Wooton Barbara να ισχυριστεί ότι: «αν οι άνδρες συμπεριφέρονταν όπως οι γυναίκες, οι ποινικοί δικαστές θα ήταν τεμπέληδες και οι φυλακές άδειες» (1979, σ. 64). Το ίδιο ισχύει και στην Ελλάδα, όπου αρκετά χρόνια τώρα με μικρές αυξομειώσεις οι γυναίκες αποτελούν το 5% του συνολικού πληθυσμού των κρατουμένων, περίπου δηλαδή πεντακόσιες γυναίκες βρίσκονται έγκλειστες, είτε υπόδικες είτε καταδικασμένες, στα δύο Καταστήματα Κράτησης (Ελέωνα Θήβας και Κορυδαλλό) από τα συνολικά τριάντα τρία (33) που υπάρχουν στη Χώρα². Από αυτό το μικρό ποσοστό των κρατούμενων γυναικών, το ερευνητικό μου ενδιαφέρον κέντρισε μια ακόμα μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα, αυτή των γυναικών κρατουμένων που τους επιτρέπεται να διαβιούν και να είναι οι κύριες και αποκλειστικές φροντίστριες των νεογέννητων, ανήλικων παιδιών τους, ηλικίας έως τριών ετών, στο Παράρτημα του Καταστήματος Κράτησης Γυναικών Ελέωνα Θήβας, οι λεγόμενες «μωρομάνες».

Στην παρούσα εθνογραφική έρευνα που πραγματοποίησα στο πεδίο, το οποίο «εκλαμβάνεται ως ένας τοπικά καθορισμένος, αυτοδύναμος και περιγεγραμμένος χώρος» (Τουντασάκη, 2015 σ. 51), επιχειρώ, μέσω των προγραμματισμένων ημιδομημένων συνεντεύξεων και της συμμετοχικής παρατήρησης, να μελετήσω την διαντίδραση μεταξύ των κρατούμενων μητέρων και των παιδιών τους εντός του Καταστήματος Κράτησης, ώστε να αναδείξω τις στρατηγικές δράσης, αντίστασης αλλά και προσαρμογής που αναπτύσσουν οι μητέρες επιτελώντας τον μητρικό τους ρόλο.

Αρχικά, σκιαγραφώ τους τόπους της έρευνας: το πεδίο, τις συνομιλήτριες, τα χαρακτηριστικά τους, αναφέρομαι στους άξονες και τον σκοπό της, αναλύοντας τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις που ακολουθήθηκαν, καθώς και τις δυσκολίες που αντιμετώπισα, κατά τη διεξαγωγή της, πρακτικές και συναισθηματικές, λόγω της άμεσης εργασιακής εμπλοκής μου με το πεδίο. Έπειτα, παρουσιάζω το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο του σωφρονιστικού συστήματος στην Ελλάδα, τα αίτια που οδήγησαν στη θέσπισή του, τις προβλέψεις των ειδικών ρυθμίσεων αλλά και την επιτακτική ανάγκη μεταρρύθμισης αυτού. Στη συνέχεια αντλώντας στοιχεία από

---

² Τα αριθμητικά στοιχεία που αφορούν τα ποσοστά των κρατούμενων γυναικών αντλήθηκαν από το άρθρο που δημοσίευσε η τότε Γενική Γραμματέας Αντεγκληματικής Πολιτικής, κα Σοφία Νικολάου, στο in.gr στις 07/04/2022, με αφορμή την παραβατική συμπεριφορά της κρατούμενης Ρούλας Πισπιρίγκου.

Βλ. <https://www.in.gr/2022/04/07/apopsi/roula-pispirigkou-eksairesi-tou-aiona/> (τελευταία πρόσβαση 28/8/2022).

ξένη, κυρίως, βιβλιογραφία εξετάζω τι προβλέπεται από το νομοθετικό πλαίσιο άλλων χωρών, πέραν της Ελλάδας, δηλαδή ποιο είναι το εκεί ισχύον καθεστώς για τις μητέρες κρατούμενες που επιθυμούν να διαμείνουν με τα μωρά, ανήλικα παιδιά τους στη φυλακή.

Κατόπιν, μέσα από ενδεικτικές, «επιλεκτικές» αναφορές - ελλείπει χώρου δεν κατέστη δυνατή η καταγραφή όλων των θεωρητικών ρευμάτων - επιχειρείται μια ιστορικό - κοινωνική ανασκόπηση σύγχρονων ανθρωπολογικών θεωριών σχετικά με τη συγγένεια, το φύλο και κυρίως την πολιτισμική εννοιολόγηση της μητρότητας έως το σήμερα, καθόσον οι κρατούμενες μητέρες πριν από τον εγκλεισμό τους «ασκούσαν» το μητρικό τους ρόλο σε συνθήκες ελευθερίας. Αναγνωρίζοντας ότι τα παιδιά έχουν πρωταρχικό ρόλο στην έρευνα μου, ακολουθείται η ίδια προσέγγιση και στο επόμενο κεφάλαιο, όπου εξετάζονται εκτενώς βασικές θεωρητικές παραδοχές που αφορούν στο παιδί και στην παιδική ηλικία, ως ξεχωριστή κατηγορία και τους τρόπους με τους οποίους «προσλαμβάνεται, διαμορφώνεται, αμφισβητείται, μετασχηματίζεται, καθορίζεται η παιδική ηλικία» (Μακρυνιώτη, 2019, σ. 15).

Στο επόμενο κεφάλαιο ακολουθεί το βιοματικό μέρος, το εμπειρικό κομμάτι της εθνογραφικής μελέτης, για τις κρατούμενες μητέρες, όπου εστιάζω στους τρόπους που βιώνεται, νοηματοδοτείται και επιτελείται η μητρότητα σε συνθήκες εγκλεισμού. Παρατίθενται συνεντεύξεις, καθώς και στοιχεία από αντίστοιχες έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Τέλος, πριν από την καταγραφή των συμπερασμάτων, των παρατηρήσεων και των προβληματισμών μου καταβάλλεται προσπάθεια μέσα από τις μαρτυρίες των μητέρων αλλά και παρατηρώντας τη συμπεριφορά των ίδιων των παιδιών να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο ενσωματώνουν τη βιωμένη εμπειρία της φυλάκισης τα ίδια τα παιδιά που «φιλοξενούνται» στο Παράρτημα του Καταστήματος Κράτησης Ελεώνα Θήβας.

Η εξιδανικευμένη εικόνα της μητέρας έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το περιβάλλον της φυλακής, ένα χώρο που δημιουργεί αρνητικές συνδηλώσεις. Οι βασικές «μητρικές πρακτικές» είναι «η ανατροφή, η προστασία και η εκπαίδευση» των παιδιών (Arendell, 2000, σ. 1.194). Παρόλο που αυτές οι πρακτικές δεν είναι εγγενείς ή καθολικές, κάθε μία από αυτές απαιτεί ένα επίπεδο αυτονομίας, γεγονός που σημαίνει ότι, οι μητέρες είναι σε θέση να ασκούν εξουσία, μέσω της λήψης αποφάσεων για θέματα που απασχολούν τα παιδιά τους. Δεδομένου του ελέγχου και της παρακολούθησης που ασκείται σε μια φυλακή, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τα περιθώρια λήψης τέτοιων αποφάσεων από μια έγκλειστη μητέρα είναι περιορισμένα.

Η επιδίωξή μου είναι, μέσα από τα ευρήματα της μελέτης, να αποτυπωθεί ο «μητρικός λόγος» και να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους βιώνεται η σχέση μητέρας-παιδιού σε συνθήκες κράτησης.

Η έρευνα αυτή αποσκοπεί στο να ακουστεί και να αποτυπωθεί «η φωνή» των δρώντων υποκειμένων, της «αποσιωπημένης» αυτής κατηγορίας του πληθυσμού. Με άλλα λόγια οι κρατούμενες μητέρες να αρθρώσουν λόγο μέσα από την αφήγηση των εμπειριών τους, ως έγκλειστες και μέσα από αυτές τις αφηγήσεις να κατανοηθεί πως βιώνεται, ανακατασκευάζεται και επιτελείται η μητρότητα.

2. Μεθοδολογία: Σκιαγραφώντας τους τόπους της έρευνας

Στην ανθρωπολογία η γνώση παράγεται στο πεδίο «επί τόπου: στους δρόμους, στις γειτονιές, στις κοινότητες, στους χώρους εργασίας, διασκέδασης και ακόμα στους χώρους της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων» (Γκέφου – Μαδιανού, 2015, σ. 380). Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα εθνογραφική μελέτη αφορούσε στην επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση στο πεδίο. Στο «Πολιτισμός και Εθνογραφία» η Γκέφου – Μαδιανού Δήμητρα αναφερόμενη στη συμμετοχική παρατήρηση υποστηρίζει ότι:

«... Αποτελεί, επίσης τη μοναδική μέθοδο για τη συλλογή ορισμένου τύπου δεδομένων που είναι δύσκολο ή και αδύνατον να συλλεγούν διαφορετικά..... Σε αυτή την περίπτωση εντάσσεται και η συλλογή δεδομένων που αφενός δεν είναι δυνατόν να προκύψουν με την υποβολή άμεσων ερωτήσεων, όπως, για παράδειγμα, η χρήση ναρκωτικών, η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, ή η επίδραση «κλειστών κοινωνικών συστημάτων» στα άτομα και στις ομάδες που ζουν σε συνθήκες εγκλεισμού (φυλακές, νοσοκομεία ή άσυλα) και αφετέρου στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και «δεδομένα» που δεν μπορούν να παρατηρηθούν αντικειμενικά, ούτε να περιγραφούν ως «δεδομένα» με την κυριολεκτική έννοια του όρου, εφόσον σημασία εδώ έχουν κυρίως τα νοήματα που αποδίδονται μέσα από τα συμφραζόμενα στην κατάσταση που ερευνάται, ενώ τα «δεδομένα» ενδέχεται να προκύψουν εκ των υστέρων» (2015, σ. 238).

Η διενέργεια εθνογραφικής έρευνας σε ένα θεσμικό χώρο με δύσκολη πρόσβαση, όπως η φυλακή προϋποθέτει τη συνεργασία με έναν σημαντικό αριθμό υπηρεσιών και επαγγελματιών καθώς τα μεθοδολογικά, δεοντολογικά ηθικά ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν είναι πολλά. Η διαδικασία εξασφάλισης εισόδου απαιτούσε αρχικά την αποδοχή του αιτήματός μου από το Συμβούλιο της Φυλακής, το οποίο με τη σειρά του διαβίβασε τη θετική του γνωμοδότηση μαζί με το αίτημά μου στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη και συγκεκριμένα στη Γενική

Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής από όπου δόθηκε η τελική έγγραφη έγκριση άδειας διεξαγωγής επιτόπιας έρευνας. Η γραφειοκρατική διαδικασία ολοκληρώθηκε μετά από περίπου ένα μήνα.

Η γνωριμία μου με τις συνομιλήτριες της έρευνας ξεκίνησε το καλοκαίρι του 2021, όταν για πρώτη φορά επισκέφθηκα το Παράρτημα του Καταστήματος Κράτησης Ελεώνα Θήβας για τη διεξαγωγή ημι-δομημένων, ανώνυμων συνεντεύξεων-συζητήσεων με τις γυναίκες κρατούμενες, κατόπιν συναίνεσής τους. Στόχος μου ήταν να δοθεί έμφαση στα δρώντα υποκείμενα, να τους παρασχεθεί η δυνατότητα να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους ανεμπόδια, ώστε η άντληση του υλικού της έρευνας να προέρχεται «από τα κάτω» και όχι με όρους «επίκλησης της αυθεντίας», λόγω της εγγενούς εξουσίας του ανθρωπολόγου «ως συμμετέχοντος παρατηρητή» καθώς η επέμβαση του στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων ανάμεσα στους οποίους διεξάγει την έρευνα δεν μπορεί να θεωρηθεί ηθικά ουδέτερη ούτε και πολιτικά αθώα (Γκέφου – Μαδιανού, 2015, σ. 247).

Η συμμετοχή των κρατούμενων μητέρων ήταν εθελοντική και υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την μετέπειτα ερευνητική μου πορεία. Βασική προϋπόθεση αποτελούσε η προηγούμενη σαφής και αναλυτική ενημέρωσή τους για τη συγκεκριμένη έρευνα και η γραπτή συγκατάθεσή τους, στην οποία αναφερόταν ρητώς το δικαίωμά τους να την ανακαλέσουν ανά πάσα στιγμή (σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 7 του ΓΚΠΔ³). Προκειμένου να τηρηθεί η ανωνυμία των συνομιλητριών μου χρησιμοποιήθηκαν ψευδώνυμα. Η επαφή με τις πληροφορήτριες έλαβε χώρα σε ένα πλαίσιο όπου ίσχυαν αυστηροί κανόνες τήρησης απορρήτου, δεν επιτρεπόταν η χρήση συσκευής καταγραφής εικόνας και ήχου κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων, βάσει της αρχής της ελαχιστοποίησης των δεδομένων και της εκτίμησης των επιπτώσεων σχετικά με την χρήση νέων τεχνολογιών (κατ' εφαρμογή των άρθρων 32 παρ. 2 και 35 παρ.1 του ΓΚΠΔ). Τα παραπάνω δυσχέραναν την έρευνα μου γιατί όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται και στο βιβλίο: «Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα» της Ειρήνης Τουντασάκη «ο τρόπος γραφής του ανθρωπολογικού κειμένου επηρεάζεται καθοριστικά από τις συνθήκες διεξαγωγής της εθνογραφικής έρευνας» (2015, σ. 52).

Οι επισκέψεις μου στη φυλακή πραγματοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα Ιούνιος 2021- Ιούλιος 2022 (τελευταία επίσκεψη ήταν στις 15/07/2022) και

---

³ΓΚΠΔ: Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων (εννοείται ο Ευρωπαϊκός ΓΚΠΔ (ΕΕ) 2016/679)

αποτελέσαν συνειδητή επιλογή και μοναδική εμπειρία. Λαμβάνοντας ως γνώμονα, τη συμπεριφορά των κρατούμενων γυναικών, η έρευνα μου κινήθηκε σε δύο άξονες που, ως στόχο είχαν την παρατήρηση των επαφών τους με τις συγκρατούμενές τους και του τρόπου που διαμορφώνονταν οι μεταξύ τους σχέσεις, όταν συνευρίσκονταν όλες μαζί στους κοινόχρηστους χώρους, αλλά και τη συμπεριφορά προς τα παιδιά τους, κατά την άσκηση των μητρικών τους καθηκόντων και την επιτέλεση του μητρικού τους ρόλου.

Η επαγγελματική ενασχόλησή μου στο πεδίο είχε ως αποτέλεσμα κάποιες στιγμές να καταθέτω προσωπικές σκέψεις, αντιλήψεις, απόψεις και συναισθήματα, απόρροια της βιωμένης εμπειρίας που είχα με τις συνομιλήτριες μου. Σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu δεν υφίσταται απόλυτη αντικειμενικότητα από την στιγμή που ο ερευνητής ως υποκείμενο (as subject) δομεί «αντικειμενικότητα» (2000, σ. 119). Αναγνωρίζω ότι η ουσιαστική εμπλοκή μου με τα υποκείμενα της έρευνας επηρέασε τη διαδικασία παραγωγής εθνογραφικής γνώσης, όπως υποστηρίζει η Γκέφου – Μαδιανού «η περιγραφή των δεδομένων δεν μπορεί να είναι απόλυτα αντικειμενική γιατί προσδιορίζεται από τη σκοπιά (point of view) του ερευνητή που είναι πάντοτε υποκειμενική» (2015, σ. 276), επίσης «με δεδομένη τη φύση της επιτόπια έρευνας, δεν υπάρχει απόλυτος, αντικειμενικός κόσμος για να περιγραφεί» (2015, σ.351). Ως αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης με τις κρατούμενες, που ήταν αναπόφευκτη, είναι η χρήση πρώτου ενικού προσώπου για την καταγραφή των αφηγήσεων. «Η γνώση που παράγεται στο πεδίο διαμεσολαβείται από τη διυποκειμενική σχέση του/της ανθρωπολόγου με τους /τις πληροφορήτριες» (Τουντασάκη, 2015, σ. 52). Με αρκετές από αυτές τις γυναίκες ανέπτυξα σχέσεις εμπιστοσύνης, συμμερίστηκα τα συναισθήματά τους, χαρά όταν τους κοινοποιούνταν ένα επισκεπτήριο που περίμεναν από καιρό με κάποιον δικό τους άνθρωπο, απογοήτευση όταν πληροφορούνταν την αναβολή της εκδίκασης της υπόθεσής τους, θυμό όταν η απόφαση του Εφετείου για την μείωση της ποινής δεν ήταν η αναμενόμενη, αλλά και αγωνία όταν έφτανε η ώρα του αποχωρισμού από το παιδί που έμενε μαζί τους στη φυλακή. Κατά την ερευνητική διαδικασία, υπήρξαν στιγμές ιδιαίτερα φορτισμένες συναισθηματικά, ιδίως όταν η συζήτηση αφορούσε τη σχέση των κρατούμενων μητέρων με τα παιδιά τους που βρίσκονταν εκτός φυλακής ή όταν αναφέρονταν στο αδίκημα που διέπραξαν και τις οδήγησε στη φυλακή.

Η χρονική συγκυρία της διαζώσης έρευνας συνέπεσε με μια περίοδο όπου η εξάπλωση της υγειονομικής κρίσης του κορονοϊού (covid -19) προκάλεσε επιπλέον

θεσμικούς περιορισμούς καθώς επιβάλλονταν να ακολουθηθούν συγκεκριμένες οδηγίες και μέτρα πρόληψης. Παρόλα αυτά δεν έλειψαν οι περίοδοι καραντίνας που δυσχέραναν το έργο μου είτε αφορούσαν τον κορονοϊό, είτε παιδικές ασθένειες, όπως συνέβη λίγο πριν την τελευταία επίσκεψή μου.

Ο αριθμός των συμμετεχουσών στις συνεντεύξεις διέφερε ανάλογα με τον αριθμό των κρατούμενων γυναικών που βρίσκονταν στο Παράρτημα, την εκάστοτε ημέρα επίσκεψης. Στη διάρκεια του έτους, υπήρξαν γυναίκες κρατούμενες που τις συνάντησα μόνο μια φορά, γιατί στο μεσοδιάστημα αποφυλακίστηκαν ή γιατί την ημέρα επίσκεψής μου έτυχε να απουσιάζουν είτε γιατί βρίσκονταν στα δικαστήρια για την εκδίκαση της υπόθεσής τους είτε γιατί άλλαξαν γι' αυτές οι συνθήκες κράτησης, δηλαδή το μωρό τους υπερέβη την ηλικία των 3 ετών και αναγκάστηκαν να το αποχωριστούν και να μεταφερθούν οι ίδιες σε άλλο τμήμα της φυλακής, αλλά και γυναίκες που τις έβλεπα κάθε φορά που επισκεπτόμουν το Κατάστημα.

Τα θέματα που συζητήθηκαν αφορούσαν στις προκλήσεις και στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ούσες έγκλειστες κατά την άσκηση της γονικής μέριμνας, στις σχέσεις με τις άλλες κρατούμενες και το προσωπικό των φυλακών, στις σχέσεις με τα παιδιά τους εντός και εκτός φυλακής αλλά και με το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον. Οι συναντήσεις μας ελάμβαναν χώρα με την καθεμία κρατούμενη και το μωρό της χωριστά στον επάνω όροφο του Παραρτήματος, στην αίθουσα συνεδριάσεων. Εκεί στο κέντρο της αίθουσας βρίσκονταν ένα ορθογώνιο ξύλινο τραπέζι μεγάλων διαστάσεων⁴, όπου συνήθως γίνονταν οι συνεδριάσεις του προσωπικού και τα Συμβούλια Φυλακής. Πάνω στο τραπέζι υπήρχε μόνο ένας φορητός υπολογιστής που επέτρεπε την επικοινωνία των κρατούμενων γυναικών με τις οικογένειες τους, μέσω διαδικτύου, κατόπιν σχετικής άδειας. Στους τοίχους κρέμονταν πίνακες ζωγραφικής που είχαν φιλοτεχνήσει οι γυναίκες κρατούμενες που είχαν παρακολουθήσει στο παρελθόν μαθήματα ζωγραφικής μέσα στη φυλακή, ενώ στο τοίχο δίπλα στην πόρτα κρεμόταν ένα μεγάλο χρωματιστό χαρτόνι στο οποίο τα παιδιά των κρατούμενων γυναικών, κατά τη διάρκεια επισκεπτηρίου, είχαν γράψει το καθένα κάτι που το αντιπροσώπευε, το όνομα του και την ηλικία του. Κάποια από αυτά ίσως εξέφραζαν φωναχτά τις σκέψεις των γονιών τους, όπως η λέξη «ελευθερία», που ήταν γραμμένη στη δεξιά άκρη με χρωματιστά γράμματα από τον

---

⁴ Οι διαστάσεις του τραπεζιού αποτελούσαν πρόκληση για όλους σχεδόν τους/τις μικρούς/ές φιλοξενούμενους/ες που σκαρφάλωναν πάνω στην επιφάνεια του για να μπουσουλήσουν ή να ξαπλώσουν.

Ορέστη, 5 ετών ή το «Όπου ανοίγει ένα σχολείο, κλείνει μια φυλακή» γραμμένο από τη Κλειώ, 9 ετών.

Ένα βασικό πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί κατά την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων ήταν η διαχείριση του χρόνου, καθόσον στη φυλακή υπάρχει συγκεκριμένο πρόγραμμα που πρέπει να τηρείται και ο ερευνητής έχει εγγράφως δεσμευτεί ότι δεν θα διαταράξει με την παρουσία του, την εύρυθμη λειτουργία του Καταστήματος Κράτησης. Οι ώρες που ανοίγουν τα κελιά είναι συγκεκριμένες, οπότε οι συναντήσεις με τις συνομιλήτριες ήταν περιορισμένης διάρκειας.

Η εικόνα των Καταστημάτων Κράτησης από πλευράς εκσυγχρονισμού των κτιριακών εγκαταστάσεων είναι βελτιωμένη τα τελευταία χρόνια. Οι γυναίκες κρατούμενες με τα μωρά τους διαχωρίζονται από τον υπόλοιπο πληθυσμό των φυλακών σε μια ειδική μονάδα της εγκατάστασης, η οποία αρχικά βρισκόταν στον Κορυδαλλό. Το 2008 αποφασίστηκε να μεταφερθεί (η μονάδα) στον Ελεώνα Θήβας, όπου πέρα από τις γυναικείες φυλακές, και το τμήμα κράτησης που στεγάζονται ανήλικα κορίτσια υπάρχει και το λεγόμενο Παράρτημα, το οποίο χωροταξικά είναι απομονωμένο από τις υπόλοιπες πτέρυγες και απαρτίζεται από τους ιδιωτικούς χώρους (τα κελιά) και τους κοινόχρηστους χώρους. Υπάρχουν είκοσι κελιά για την κράτηση των «μωρομάνων», αλλά και για τις εγκυμονούσες κρατούμενες. Σε κάθε κελί διαμένει αποκλειστικά μια μητέρα με το παιδί της και μόνο σε περιπτώσεις υπερπληθυσμού - πράγμα σπάνιο - μπορεί κατ' εξαίρεση να μείνουν δύο μαμάδες μαζί με τα μωρά τους. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση οι μαμάδες προτιμάται να έχουν συγγενική σχέση (π.χ. αδερφές). Ο χώρος - εκτός από τα κελιά που το καθένα έχει ένα κρεβάτι, μια κούνια για το μωρό, τουαλέτα και μπάνιο- αποτελείται και από τρία κοινόχρηστα μέρη: τον χώρο υποδοχής, τον χώρο της κουζίνας και τον χώρο του πλυντηρίου. Η χρήση των ηλεκτρικών συσκευών (ηλεκτρική κουζίνα, πλυντήριο) γίνεται υπό την επίβλεψη και την καθοδήγηση του προσωπικού της Φυλακής, ώστε να διασφαλιστεί η ορθή λειτουργία τους και να αποφευχθεί η κατάχρησή τους από τις κρατούμενες.

Αναλυτικότερα, ο χώρος υποδοχής είναι άνετος και ικανοποιητικός σε μέγεθος, χωρίς να είναι ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, έχει χαρούμενα χρώματα και οι τοίχοι είναι ζωγραφισμένοι με παιδικές τοιχογραφίες. Η επίπλωσή του είναι λιτή και περιορίζεται στην ύπαρξη ενός τραπεζιού με καρέκλες που βρίσκονται τοποθετημένες στην μια άκρη του δωματίου, αφήνοντας τον υπόλοιπο χώρο ελεύθερο

για να μπορούν να κινούνται άνετα και να παίζουν οι μικροί «φιλοξενούμενοι». Παράλληλα αποτελεί σημείο συνάντησης για τις κρατούμενες μητέρες, που συνήθως συγκεντρώνονται εκεί, για να συνομιλήσουν, να πιουν καφέ αλλά και να καπνίσουν, όσο τα παιδιά παίζουν μεταξύ τους πάντα κάτω από το άγρυπνο βλέμμα τους. Είναι το μέρος που οι γυναίκες έρχονται σε επαφή η μια με την άλλη και εκεί περνούν τον περισσότερο χρόνο αυτές και τα παιδιά τους, όταν ανοίγουν οι πόρτες των κελιών. Οι μητέρες παιδιών μικρότερης ηλικίας (βρεφών) έχουν μικρότερο εύρος κινήσεων και λιγότερο χρόνο συγχρωτισμού με τις υπόλοιπες συγκρατούμενές τους, καθόσον η φροντίδα των μωρών τους είναι πιο απαιτητική.

Επιπλέον, η ειδική αυτή πτέρυγα περιλαμβάνει και έναν σταθμό δημιουργικής απασχόλησης των μωρών, οποίος παραμένει κλειστός, λόγω έλλειψης προσωπικού. Επίσης, υπάρχει ένας εξωτερικά διαμορφωμένος χώρος με μια υποτυπώδη παιδική χαρά, εκεί προαυλίζονται οι γυναίκες με τα μωρά τους αλλά και οι υπόλοιπες ανήλικες κρατούμενες του γυναικείου τμήματος των φυλακών, σε διαφορετικές, βέβαια, ώρες.

Κατά τη διάρκεια των επισκέψεων μου αυτόν τον έναν χρόνο, στο Παράρτημα κρατούνταν μαζί με τα μωρά τους, κατά μέσο όρο επτά έως δέκα μητέρες και δύο έως τέσσερις εγκυμονούσες, νεαρής κυρίως ηλικίας από είκοσι έως σαράντα δύο ετών. Οι περισσότερες εξ' αυτών ήταν χαμηλού οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου. Η πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες καταδικασμένες για διάφορα αδικήματα, που σχετίζονταν κυρίως με ναρκωτικά ή με εγκλήματα κατά της περιουσίας (κλοπές, εμπρησμός), μόνο μια από αυτές ήταν καταδικασμένη για ανθρωποκτονία. Μερικές από αυτές είχαν συλληφθεί και φυλακισθεί ξανά στο παρελθόν, ενώ για κάποιες υπήρχαν και άλλα αδικήματα για τα οποία εκκρεμούσε η εκδίκασή τους, πέραν αυτού για το οποίο ήδη κρατούνταν.

Δύο από τις κρατούμενες που ήταν καταδικασμένες με ισόβια κάθειρξη, είχαν φυλακιστεί έγκυες και γέννησαν μέσα στη φυλακή. Εκτός από τρεις Ελληνίδες Ρομά κρατούμενες, οι υπόλοιπες γυναίκες προέρχονται από ξένες χώρες (Ρουμανία, Βιετνάμ, Βουλγαρία, Ρωσία, Αφγανιστάν) δεν έχουν εργασία, μόνιμη διαμονή στην Ελλάδα και δεν υπάρχει κανένας δικό τους συγγενής, ούτε υποστηρικτικό περιβάλλον. Οι περισσότερες, εκτός του μωρού που έχουν μαζί τους στη φυλακή, έχουν και άλλα παιδιά, τα οποία βρίσκονται με συγγενείς στο εξωτερικό (στην καλύτερη περίπτωση) και κάποια φιλοξενούνται σε ανάδοχες οικογένειες ή σε ιδρύματα παιδικής μέριμνας, όπως το Χαμόγελο του Παιδιού ή τα Παιδικά χωριά

SOS. Στους ως άνω προαναφερόμενους φορείς παιδικής προστασίας, θα φιλοξενηθούν και τα μωρά που συνάντησα στη φυλακή, μετά από δικαστική απόφαση, αν και εφόσον η μητέρα τους δεν αποφυλακιστεί⁵ προτού αυτά να συμπληρώσουν το τρίτο έτος της ηλικίας τους.

Οι «μωρομάνες» έχουν αναλάβει την πλήρη ευθύνη για την ανατροφή των παιδιού τους, είναι μητέρες «ολικής απασχόλησης», κύριο, βασικό και μοναδικό μέλημά τους καθ' όλη τη διάρκεια του εγκλεισμού τους είναι αποκλειστικά η φροντίδα αυτού. Συνοδεύονται από αυτό, όπου και αν μεταφερθούν, έχουν μαζί το μωρό ακόμα και όταν μετάγονται για να παραστούν στο δικαστήριο για τη συζήτηση της υπόθεσής τους, τότε ίσως είναι και μια από τις λίγες ευκαιρίες για τα μωρά να βγουν εκτός φυλακής και να συναντήσουν πρόσωπα του συγγενικού τους περιβάλλοντος, τα οποία αδυνατούν να έρθουν στα επισκεπτήρια, είτε λόγω χιλιομετρικής απόστασης, είτε λόγω κόστους, είτε συνδυασμός και των δύο. Για παράδειγμα η Χαριτίνη από τις Σέρρες αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Προχθές είχα δικαστήριο [εννοούσε Εφετείο όπου θα εξεταζόταν το αίτημα της μείωσης της ποινής της], πήρα μαζί και την Αντριάνα. Ήταν μια ευκαιρία να τη δει λίγο και ο μπαμπάς της. Δεν είναι εύκολο να έρχεται να μας δει από τις Σέρρες... Δεν τον αναγνώρισε, έβγαλαν και μερικές φωτογραφίες μαζί...».

Ένας καταλυτικός παράγοντας για την πορεία της συνέντευξης ήταν τα ίδια τα μωρά. Όταν λοιπόν το μωρό ήταν αδιάθετο, κακοδιάθετο, πεινασμένο ή απλά ζωνρό, η κατάσταση ήταν δύσκολη. Στις πρώτες επισκέψεις μου το κυρίαρχο συναίσθημα ήταν η απογοήτευση, λόγω της καχυποψίας και της επιφυλακτικότητας που συνάντησα τόσο από τις κρατούμενες και τα μωρά, όσο και από το σωφρονιστικό προσωπικό εξαιτίας της εργασιακής μου σχέσης με την Κεντρική Υπηρεσία. Η κατάσταση ξεκίνησε να καλυτερεύει στην πορεία, όταν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας άρχισαν να αναπτύσσονται σχέσεις εμπιστοσύνης τόσο με τις κρατούμενες, όσο και με το προσωπικό, που αντιλήφθηκε ότι στόχος μου δεν ήταν να παρέμβω στον τρόπο που διαχειρίζονταν τις καταστάσεις. Από την άλλη, τα μεγαλύτερα παιδιά άρχισαν σιγά – σιγά να με συνηθίζουν και να εξοικειώνονται με την παρουσία μου και εγώ από την πλευρά μου άρχισα να γίνομαι πιο ευρηματική, κατά τη διάρκεια της συνομιλίας με τις μητέρες, έχοντας μαζί μου ένα μπλοκ ζωγραφικής και μαρκαδόρους, καθώς και παραμύθια με μεγάλες εικόνες για να κρατούνται απασχολημένα τα μωρά.

---

⁵ Σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 13 (το οποίο παραθέτω στο επόμενο κεφαλαίο), παρ.3 & 4 του Σωφρονιστικού Κώδικα.

Εξίσου σημαντικό ήταν το πρόβλημα της γλώσσας, το μεγαλύτερο ποσοστό των συνομιλητριών μου δεν ήταν Ελληνικής καταγωγής, μιλούσαν ελάχιστα ελληνικά και αγγλικά και η συνεννόηση γινόταν με δυσκολία, κυρίως όταν έπρεπε να μου εκφράσουν τα συναισθήματά τους και τον τρόπο που βίωναν τον εγκλεισμό. Με τον καιρό, η κατάσταση βελτιώθηκε και κάποιες πληροφορήτριες σημείωσαν μεγάλη πρόοδο στην εκμάθηση των ελληνικών, τα οποία βελτίωσαν κυρίως μέσα από την παρακολούθηση τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Η περιήγησή μου στο προαύλιο, στους εξωτερικούς χώρους, τα κελιά και τους κοινόχρηστους χώρους καθώς και η γνωριμία με τις κρατούμενες και τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους συνέβαλε στο να συνειδητοποιήσω την λειτουργία της φυλακής ως «ολικό θεσμό» (total institution), με όρους Erving Goffman, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο «Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates»:

«Πρώτον, όλες οι πτυχές της ζωής πραγματοποιούνται στον ίδιο τόπο και κάτω από την ίδια ενιαία εξουσία. Δεύτερον, κάθε φάση της καθημερινής δραστηριότητας των μελών διεξάγεται με την άμεση συντροφιά μιας μεγάλης παρτίδας άλλων, οι οποίοι αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο και υποχρεούνται να κάνουν το ίδιο πράγμα μαζί. Τρίτον, όλες οι φάσεις των δραστηριοτήτων της ημέρας είναι αυστηρά προγραμματισμένες, με τη μία δραστηριότητα να οδηγεί σε προκαθορισμένο χρόνο στην επόμενη, ενώ ολόκληρη η σειρά των δραστηριοτήτων επιβάλλεται από τα πάνω από ένα σύστημα ρητών επίσημων αποφάσεων και ένα σώμα υπαλλήλων. Τέλος, οι διάφορες επιβαλλόμενες δραστηριότητες συγκεντρώνονται σε ένα ενιαίο ορθολογικό σχέδιο που υποτίθεται ότι έχει σχεδιαστεί για να εκπληρώσει τους επίσημους στόχους του θεσμικού οργάνου» (1961, σ. 6).

3. Το Νομοθετικό πλαίσιο εντός και εκτός συνόρων

3.1 Το σωφρονιστικό σύστημα στην Ελλάδα

Τη δεκαετία του 1990, ο υπερπληθυσμός των φυλακών, οι υποτυπώδεις υποδομές, η ελλιπής στελέχωση και η εν γένει, αδυναμία του σωφρονιστικού συστήματος δημιούργησαν στις ελληνικές φυλακές κρίση, η οποία εκδηλώθηκε με εξεγέρσεις, αποδράσεις και αυτοκτονίες κρατουμένων. Τα παραπάνω συνετέλεσαν στην καλλιέργεια ενός κλίματος ανασφάλειας και ανομίας στο κοινωνικό κόσμο, δημιουργώντας προβλήματα στο ελληνικό κράτος (Μαργαρίτης & Παρασκευόπουλος, 2003, σ. 435-436). Η ανάγκη αναθεώρησης, του μέχρι τότε

ισχύοντα Κώδικα Μεταχείρισης Κρατουμένων (Ν.1851/1989) κατέστη κάτι περισσότερο από επιτακτική.

Κατόπιν μακρόχρονης νομοθετικής επεξεργασίας, η οποία χαρακτηρίστηκε από τη σύσταση διαδοχικών νομοθετικών επιτροπών, θεσπίστηκε ο ισχύων Σωφρονιστικός Κώδικας, Ν. 2776/1999. Ο Κώδικας είναι ένα συστηματοποιημένο νομοθέτημα, το οποίο αποτελείται από δεκατέσσερα κεφάλαια και ογδόντα επτά άρθρα. Η ισχύς των διατάξεων του νόμου αυτού άρχισε από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, δηλαδή στις 22 Δεκεμβρίου 1999, οπότε και ξεκίνησε και η εκτέλεσή του ως Νόμου του Κράτους. Αυτός ο νέος κώδικας σε επίπεδο πολιτικής βούλησης σηματοδοτεί την κατεύθυνση της δημόσιας πολιτικής από την κοινωνική φροντίδα προς τον αυστηρότερο ποινικό έλεγχο (Wacquant, 2002, σ. 98). Σκοπός της δημιουργίας του είναι, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εφαρμογής αντεγκληματικών και δημόσιων κοινωνικών πολιτικών, η επέκταση του σωφρονισμού με την ίδρυση νέων φυλακών ή με την ανάπτυξη των ήδη υπαρχόντων για την επίλυση του ζητήματος του υπερπληθυσμού των ιδρυμάτων (Σ.Κ. σ. 11-12)⁶.

Η Μαρία Μητροσύλη και η Έμμη Φρονίμου στη μελέτη τους με τίτλο: «Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων» αναφέρουν ότι το πλήθος των διατάξεων της σωφρονιστικής νομοθεσίας και οι περαιτέρω ανάγκες κωδικοποίησης και μορφοποίησης τους σε ενιαίο κείμενο συνέβαλε στην ψήφιση του νέου κώδικα. Σε αυτόν ενσωματώνονται καινοτόμοι θεσμοί του προϊσχύοντος δικαίου, που στοχεύουν στην ομαλή επάνοδο των κρατουμένων στην κοινωνία και προβλέπονται ρυθμίσεις που αφορούν στην εκπαίδευση, στην εργασία, στην ασφάλιση, στην ψυχαγωγία και στην επικοινωνία των κρατουμένων με την οικογένειά τους και τον εν γένει, εκτός φυλακής κόσμο, στο πλαίσιο εφαρμογής μέτρων σωφρονιστικής πρακτικής και κοινωνικής πολιτικής, με την προϋπόθεση ότι το επιθυμούν οι ίδιοι οι κρατούμενοι.

Αναλυτικότερα, οι ρυθμίσεις του νέου κώδικα αφορούν «στους όρους και στις συνθήκες εκτέλεσης ποινών και μέτρων ασφαλείας κατά της ελευθερίας, σύμφωνα με το Σύνταγμα, τις διεθνείς συμβάσεις, τους νόμους και τις κανονιστικές πράξεις που εκδίδονται κατ'εξουσιοδότηση τους» (άρθρο 1, παρ.1 Σ. Κ.). Με το άρθρο 1 του Κώδικα θεσπίζεται γενική ρήτρα που καλύπτει ολόκληρο το νομοθέτημα

---

⁶ Σ.Κ.: Σωφρονιστικός Κώδικας

επιτάσσοντας το σεβασμό των συνταγματικών εγγυήσεων προστασίας των δικαιωμάτων που πλήττονται άμεσα ή έμμεσα από την έκτιση της ποινής. Στα επόμενα άρθρα των γενικών αρχών δίνεται έμφαση στο σεβασμό τη ανθρώπινης αξιοπρέπειας, κατά τη διαχείριση των κρατουμένων, με τον καθορισμό των οργάνων ελέγχου νομιμότητάς της. (Μητροσύλη & Φρονίμου, 2008, σσ. 19-22).

Το νομικό πλαίσιο αναφέρεται γενικότερα στους κρατούμενους άνδρες και κρατούμενες γυναίκες χωρίς διακρίσεις. Οι περισσότερες από τις ρυθμίσεις του εφαρμόζονται σε όλες τις κατηγορίες των κρατουμένων, ενώ ορισμένες διατάξεις, όπως αυτές του άρθρου 13 αφορούν μόνο τις γυναίκες κρατούμενες που εκτίουν την ποινή τους στα Καταστήματα Κράτησης. Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική νομοθεσία και ειδικότερα το άρθρο 13 του Ν.2776/1999 προβλέπει ειδικές ρυθμίσεις για κρατούμενες γυναίκες και τους κρατούμενους γονείς ορίζοντας τα κάτωθι:

1. Οι κανόνες διαβίωσης και τα προγράμματα που εφαρμόζονται στα καταστήματα ή στα ιδιαίτερα τμήματα ή στους χώρους κράτησης γυναικών κρατουμένων, προσαρμόζονται στις φυσικές, ψυχολογικές, εκπαιδευτικές, επαγγελματικές και κοινωνικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του φύλου τους. Ιδιαίτερη μέριμνα λαμβάνεται για την υγιεινή, τη φροντίδα εγκύων και γυναικών που θηλάζουν ή έχουν μαζί τους τα παιδιά τους ηλικίας μέχρι τριών ετών, για τη φροντίδα των ίδιων των παιδιών σε κατάλληλες εγκαταστάσεις εντός ή εκτός καταστήματος κράτησης και την απασχόλησή τους από ειδικευμένο προσωπικό όσο δεν είναι μαζί με τους γονείς τους, καθώς και για την πρόσβαση γυναικών κρατουμένων-θυμάτων σωματικής ή και ψυχολογικής κακομεταχείρισης και εκμετάλλευσης σε κατάλληλες υπηρεσίες υποστήριξης.

2. Οι γυναίκες κρατούμενες οι οποίες κυοφορούν παρακολουθούνται τακτικά από αρμόδιο ιατρό εντός του καταστήματος κράτησης και μεταφέρονται σε κατάλληλο δημόσιο νοσηλευτικό ίδρυμα, προγραμματισμένα για παρακολούθηση και εκτάκτως όταν παρουσιαστεί οποιαδήποτε επιπλοκή στην κύησή τους, καθώς και πριν από τον τοκετό.

3. Στα τμήματα ή τους χώρους των καταστημάτων κράτησης στα οποία κρατούνται γυναίκες, που έχουν μαζί τους τα παιδιά μέχρι τριών ετών, διαμορφώνονται κατάλληλοι χώροι για τη διαμονή των παιδιών μαζί με τη μητέρα ή τον πατέρα τους, εφόσον τούτο είναι σύμφωνο με το συμφέρον του παιδιού και δεν υπάρχει κατάλληλο πρόσωπο ή περιβάλλον για τη φροντίδα και την επιμέλεια του παιδιού, με απόφαση του δικαστηρίου ανηλίκων κατά το άρθρο 1532 ΑΚ. Για τις περιπτώσεις αυτές

διατίθενται πάντοτε ατομικοί χώροι διαβίωσης. Όταν η διάθεση ατομικού χώρου διαβίωσης αποκλειστικά για τον κρατούμενο γονέα και το παιδί του δεν είναι δυνατή, και ύστερα από αίτηση του κρατούμενου γονέα, το δικαστικό όργανο που επέβαλε την προσωρινή κράτηση ή την ποινή, εφόσον αυτή δεν υπερβαίνει συνολικά τα δέκα έτη, μπορεί να διατάξει την κατ' οίκον κράτηση της μητέρας ή του πατέρα κρατουμένου υποδίκου ή καταδίκου. Στις ίδιες περιπτώσεις, όταν η εκτιώμενη ποινή υπερβαίνει τα δέκα έτη, με απόφαση δικαστηρίου ανηλίκων, ύστερα από αίτηση του κρατούμενου γονέα, η φροντίδα του παιδιού ανατίθεται σε άλλο κατάλληλο πρόσωπο ή περιβάλλον, εάν στο μεταξύ έχουν δημιουργηθεί συνθήκες που το επιτρέπουν, ειδάλλως εισάγεται σε ίδρυμα παιδικής μέριμνας κατά τα οριζόμενα στην επόμενη παράγραφο του παρόντος άρθρου.

4. Παιδιά άνω των τριών ετών εισάγονται σε ιδρύματα παιδικής μέριμνας που λειτουργούν υπό την εποπτεία των Υπουργείων Υγείας και Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, εφόσον στερούνται του κατάλληλου συγγενικού περιβάλλοντος, κατά την κρίση του αρμόδιου δικαστικού λειτουργού του καταστήματος κράτησης και ύστερα από γνωμάτευση ειδικού παιδοψυχίατρου.

5. Οι κρατούμενες γυναίκες που έχουν μαζί τους στο κατάστημα κράτησης τα παιδιά τους διευκολύνονται καθ' όλη τη διάρκεια της κράτησής τους με αυτά για να επικοινωνούν με τους συγγενείς τους, με δικηγόρο και με τις αρμόδιες υπηρεσίες ώστε να διευθετούνται θέματα των παιδιών τους σύμφωνα με το συμφέρον αυτών των παιδιών.

Καθόσον, έχουν παρέλθει πάνω από 20 χρόνια από την τελευταία μεταρρύθμιση, η ανάγκη για μετασχηματισμό και αναπροσαρμογή στις απαιτήσεις που δημιουργούν τα δεδομένα του σήμερα είναι κάτι παραπάνω από επιτακτική. Τονίζοντας το ενδιαφέρον της πολιτικής ηγεσίας αναφορικά με την ανάγκη εκσυγχρονισμού του σωφρονιστικού συστήματος παράλληλα με την εμπέδωση της ευταξίας στις φυλακές, ο Γενικός Γραμματέας Αντεγκληματικής Πολιτικής του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, κ. Κωνσταντίνος Παπαθανασίου, μιλώντας στην Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Σωφρονιστικού Συστήματος και λοιπών Δομών Εγκλεισμού Κρατουμένων της Βουλής, αναφέρθηκε στην ολοκλήρωση της αναμόρφωσης του Σωφρονιστικού Κώδικα και, δήλωσε ότι:

«Πολύ σύντομα θα πάρει το δρόμο της δημόσιας διαβούλευσης και νομοθέτησης, με ειδική μνεία στη θέσπιση ειδικού ενδίκου μέσου για τις συνθήκες κράτησης στα Καταστήματα, προκειμένου να καλυφθεί το κενό που υπάρχει στην εθνική μας νομοθεσία και να εναρμονιστεί με τα ισχύοντα στην

Ευρωπαϊκή Ένωση, τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁷ και στις υποδείξεις του Συμβουλίου της Ευρώπης»⁸.

3.2 Πέρα από τα σύνορα...

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η νομοθεσία επιτρέπει μόνο στις γυναίκες κρατούμενες το δικαίωμα να εκτίουν την ποινή τους μαζί με τα μωρά τους. Εξαιρέση αποτελεί η Δανία, όπου η δυνατότητα να διαμένουν με τα παιδιά τους στη φυλακή έως τη συμπλήρωση του τρίτου έτους της ηλικίας τους παρέχεται και στους άνδρες κρατούμενους, αν και είναι ελάχιστοι οι κρατούμενοι που κάνουν χρήση του δικαιώματος αυτού, όπως ελάχιστα είναι και τα μωρά που κρατούνται /φιλοξενούνται στη φυλακή (Caddle, 1998).

Η Ισπανία έχει καταργήσει τη φυλάκιση για τον κηδεμόνα μικρών παιδιών από το 2008 και έχει εφαρμόσει με μεγάλη επιτυχία το σύστημα τοποθέτησης των κηδεμόνων σε ανοιχτές δομές -που σε καμία περίπτωση δε θυμίζουν φυλακές -εντός του ιστού της πόλης. Οι κρατούμενες μητέρες μπορούν να συμμετέχουν ενεργά στη ζωή των παιδιών τους συνοδεύοντας τα στο σχολείο, τον γιατρό ή σε άλλες δραστηριότητες. Το μοντέλο αυτό, πέρα της Ισπανίας, εφαρμόζεται και σε Σουηδία και σε Ολλανδία⁹.

Οι πολιτικές, που επιτρέπουν στην κρατούμενη μητέρα να ζει με το βρέφος της, αποτελούν κοινό τρόπο αντιμετώπισης των κρατούμενων γυναικών αυτής της κατηγορίας (δηλαδή των μητέρων) στις ΗΠΑ και παραμένουν ως ο κανόνας σε διεθνές επίπεδο από την αρχή μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα (Shepard & Zemans, 1950· Kauffman, 2006).

Η τελευταία πολυεθνική έρευνα που δημοσιεύθηκε σχετικά με τη διαβίωση των κρατούμενων γυναικών μαζί με τα μωρά τους, με βάση ερωτήματα που τέθηκαν σε 70 χώρες, ανέφερε ότι μόνο το Σουρινάμ, η Λιβερία, οι Μπαχάμες και οι ΗΠΑ διαχώρισαν τις φυλακισμένες μητέρες από τα βρέφη τους. Στα περισσότερα μέρη της Ευρώπης, της Κεντρικής Αμερικής και του μη δυτικού κόσμου, τα παιδιά μπορούν να συγκατοικήσουν στις φυλακές μαζί με τις έγκλειστες μητέρες τους, κατά τη διάρκεια

---

⁷ ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

⁸ Βλ. <https://www.tovima.gr/2022/06/11/society/sofronistikos-kodikas-oi-allages-gia-tin-aposymforisiton-fylakon-kai-tous-kratoumenous/> (τελευταία πρόσβαση 28/8/2022).

⁹ Βλ. <https://thepressproject.gr/mora-stis-fulakes-i-ntropi-kathe-politismou/> (τελευταία πρόσβαση 28/8/2022).

της προσχολικής τους ηλικίας (Kauffman, 2006). Στις Ηνωμένες Πολιτείες, σχεδόν τα τρία τέταρτα των φυλακισμένων γυναικών είναι ηλικίας 18-44 ετών και τα δύο τρίτα των κρατούμενων γυναικών είναι μητέρες και αποκλειστικοί φροντιστές ανήλικων παιδιών, από αυτές την πλειοψηφία αποτελούν οι μαύρες και οι ισπανόφωνες γυναίκες (Bronson & Surfin, 2019).

Το Bedford Hills, μία από τις σωφρονιστικές εγκαταστάσεις της πολιτείας της Νέας Υόρκης, στεγάζει το μεγαλύτερο βρεφονηπιακό σταθμό στις Ηνωμένες Πολιτείες (Pollock, 2002). Ξεκινώντας από το 1900, το Bedford Hills επέτρεψε στις έγκλειστες μητέρες να κρατήσουν τα βρέφη τους μαζί τους για περίπου ένα χρόνο μετά τη γέννησή τους. Ενώ σε ορισμένες πολιτείες αποφασίστηκε να μην ακολουθηθεί αυτό το μοντέλο φυλάκισης, δηλαδή οι μητέρες να έχουν μαζί και τα μωρά τους σε βρεφονηπιακούς σταθμούς μέσα στις φυλακές, οι βρεφονηπιακοί σταθμοί των φυλακών όπως το πρόγραμμα στο Bedford Hills δεν ήταν κάτι άγνωστο και ασυνήθιστο, στις αρχές του 20ου αιώνα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 έως τη δεκαετία του 1960, οι βρεφονηπιακοί σταθμοί των φυλακών άρχισαν να εξαφανίζονται (Hawkes, 1997). Τα προγράμματα αυτά καταργήθηκαν σταδιακά για διάφορους λόγους, συμπεριλαμβανομένου του κόστους λειτουργίας των σταθμών και της ευρέως διαδεδομένης αντίληψης ότι τα βρέφη δεν ανήκουν στο σωφρονιστικό σύστημα. Από το 2009, μόνο επτά πολιτείες είχαν βρεφονηπιακούς σταθμούς φυλακής (Women's Prison Association, 2009). Τα περισσότερα από αυτά τα προγράμματα βρεφονηπιακών σταθμών αναπτύχθηκαν (ή αναπτύχθηκαν εκ νέου) τα τελευταία 10 με 15 χρόνια.

Σύμφωνα με τον Women's Prison Association (2009), οι σημερινοί βρεφονηπιακοί σταθμοί μοιράζονται κοινές κατευθυντήριες γραμμές για το πρόγραμμα. Για να είναι επιλέξιμες για αυτά τα προγράμματα, οι μητέρες πρέπει να εκτίουν ποινές για μη βίαια αδικήματα και τα παιδιά τους πρέπει να γεννιούνται ενώ οι μητέρες είναι υπό κρατική επιμέλεια/φυλάκιση. Αν και οι κανονισμοί διαφέρουν ανάλογα με το ίδρυμα, τα περισσότερα προγράμματα επιτρέπουν στα βρέφη να συγκατοικούν με τις μητέρες τους μέχρι την ηλικία των 2 έως 8 μηνών. Τα προγράμματα ύπαρξης βρεφονηπιακών σταθμών στις φυλακές ποικίλουν σε μέγεθος (από πέντε έως 29 ζευγάρια μητέρας-παιδιού), αλλά συνήθως διαχωρίζονται από τον υπόλοιπο πληθυσμό των φυλακών σε μια ειδική μονάδα της εγκατάστασης. Επιπλέον, όλα τα προγράμματα νηπιαγωγείου προσφέρουν μαθήματα για τις μητέρες στην ανατροφή των παιδιών και την ανάπτυξη του παιδιού.

Στην Ινδία υπάρχουν πολύ λίγες φυλακές στη χώρα που προορίζονται αποκλειστικά για τις γυναίκες κρατούμενες. Οι γυναίκες στις φυλακές συχνά προέρχονται από υποβαθμισμένα περιβάλλοντα και πολλές έχουν βιώσει σωματική και σεξουαλική κακοποίηση, ενδοοικογενειακή βία, εξάρτηση από το αλκοόλ και τα ναρκωτικά και ανεπαρκή υγειονομική περίθαλψη πριν από τη φυλάκιση. Είναι πιθανό η γυναίκα να ανακαλύψει την εγκυμοσύνη της μετά τη φυλάκισή της και σε αυτή την περίπτωση το σωφρονιστικό προσωπικό είναι το πιο πιθανό να την συμβουλέψει να τερματίσει την εγκυμοσύνη της. Οι κρατούμενες μητέρες, κατά τη διάρκεια της κράτησής τους, δεν είναι σε θέση να φροντίζουν τα μικρά παιδιά που έχουν μαζί τους σωστά. Η φυλάκιση μητέρας με συντηρούμενο παιδί αποτελεί προβληματικό ζήτημα και δεν αντιμετωπίζεται ορθά, εφόσον οι περισσότερες κρατούμενες είναι οικονομικά εξαρτημένες και δεν είναι σε θέση να προγραμματίσουν ή να λάβουν βοήθεια για να κανονίσουν την εγγύηση. Αγνοούν τους τρόπους και τα μέσα για την εξασφάλιση του ευεργετήματος πενίας και αγνοούν τους κανόνες της διαγραφής ή της πρόωρης απελευθέρωσης τους. Οι επιπτώσεις της φυλάκισης μπορεί να είναι ιδιαίτερα καταστροφικές για τα παιδιά και δαπανηρές για το κράτος όσον αφορά την παροχή της φροντίδας τους. Τέλος, είναι δύσκολο οι γυναίκες αυτές να επανενταχθούν στην κοινωνία μετά την απελευθέρωσή τους καθώς εκτός από το στίγμα της φυλάκισης, έχουν να αντιμετωπίσουν πολλά άλλα προβλήματα όπως να έχει ξαναπαντρευτεί ο σύζυγος τους, να την απορρίψει, οι πεθεροί ή οι γονείς της να μην είναι πρόθυμοι να την κρατήσουν στο σπίτι τους, τα παιδιά της μπορεί να έχουν μεγαλώσει και να μην την χρειάζονται, ή μπορεί η ίδια να αισθάνεται πολύ ταπεινωμένη για να επιστρέψει στον τόπο καταγωγής της (Muktikanta Mohanty, 2013, σ. 641-644).

4. Εννοιολογήσεις της μητρότητας και της παιδικότητας

4.1 Μητρότητα στο χθες και το σήμερα

Όποτε γεννιέται ένα παιδί, δε γεννιέται μόνο το παιδί, γεννιέται επίσης και η μητέρα. Προηγουμένως ήταν μια συνηθισμένη γυναίκα. Μέσα από τη γέννα, γίνεται μητέρα. Και η μητέρα είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από τη γυναίκα. Ολόκληρη η ύπαρξη της αποκτά διαφορετική ποιότητα.

Osho, Το μικρό βιβλίο των σχέσεων, 2017, σ. 6

Η ανθρωπολογία έχει ανάγκη τη μελέτη της συγγένειας σε θεμελιακό πεδίο επιστημονικής ανάλυσης, σε κυρίαρχη αναλυτική κατηγορία, σε επιστημονικό εργαλείο, καθόσον «η ανθρωπολογική επιστήμη ταυτίζεται με τη μελέτη των συγγενειακών συστημάτων, λόγω του ότι στο εσωτερικό των κοινωνιών στις οποίες αρχικά επικεντρώνεται η ανθρωπολογική έρευνα οι κοινωνικές σχέσεις εκφέρονται με όρους συγγένειας, με άλλα λόγια η συγγένεια αποτελεί καταστατικό στοιχείο της κοινωνικής τους οργάνωσης». Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τα τελευταία χρόνια η συγγένεια αποτέλεσε για λόγους τόσο επιστημονικούς, όσο και ιδεολογικούς «το σκληρό πυρήνα» της ανθρωπολογίας (Τουνταςάκη, 2011, σ. 11).

Η συγγένεια είναι ο τρόπος διαχωρισμού του κόσμου στους «δικούς μας» και τους «άλλους», βάσει αυτής καθορίζεται η ταυτότητα, η διαμονή, δομούνται οι κοινωνικές ομάδες, μεταβιβάζονται οι γνώσεις και τα αγαθά, συνδέεται με δικαιώματα και υποχρεώσεις που διαρθρώνονται-κωδικοποιούνται σε νόμους (κληρονομικό δίκαιο). Δεν είναι μόνο η σχέση που παράγεται μέσω γενετικών κωδικών (βιολογική συγγένεια), αλλά είναι και η σχέση που παράγεται μέσω κοινωνικών, γλωσσικών και νομικών πρακτικών (κοινωνική συγγένεια). Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται η κάθε κοινωνική ομάδα τη συγγένεια διαφέρει ανάλογα με τον τόπο, τον χρόνο και την κοινωνική τάξη¹⁰. Θέλοντας να τονίσει το γεγονός ότι η συγγένεια είναι κοινωνικές σχέσεις, ο Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Émile Durkheim υποστήριξε ότι η συγγένεια είναι «κοινωνικός δεσμός ή δεν είναι τίποτα» [kinship is social or it is nothing], όπως αναφέρεται στο άρθρο με τίτλο: «Adoption» της ανθρωπολόγου Jessaca Leinaweaver (2018, σ. 1).

Όπως αναφέρεται στο βιβλίο της Ειρήνης Τουνταςάκη με τίτλο: «Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα» και αποτυπώνεται και στο άρθρο 1463 του ελληνικού Αστικού Κώδικα, στις δυτικές πολιτισμικές αντιλήψεις υπάρχει βεβαιότητα ως προς τη βιολογική μητρότητα, αφού τη συγγένεια με τη μητέρα τη δημιουργεί ο τοκετός, ενώ ο γεννήτορας, προκειμένου να γίνει πατέρας, να αναγνωριστεί δηλαδή η μεταβίβαση του γενετικού του υλικού και επομένως ο βιολογικός δεσμός του με το παιδί, οφείλει να έχει οριστεί σύζυγος της μητέρας (2015, σσ. 21-22). Ως εκ τούτου, η μητέρα συγκροτείται στη σχέση της με το παιδί, ενώ ο πατέρας συγκροτείται στη σχέση του με τη μητέρα (Strathern, 1992/2008 σ.

---

¹⁰ Οι πληροφορίες που αναφέρονται είναι από σημειώσεις που κράτησα από τις διαλέξεις της κας Τουνταςάκη, κατά τη διδασκαλία του μαθήματος: «Ανθρωπολογικές θεωρίες της οικογένειας και της Συγγένειας» το 2016

305), δηλαδή η μητρότητα είναι βιολογική σχέση ενώ η πατρότητα κοινωνική. Η Marilyn Strathern στη μελέτη της *Kinship at the Core: an Anthropology of Eldmon* αναλύει εθνογραφικά δεδομένα αναφορικά με τις συγγενικές σχέσεις και αποδεικνύει ότι στην Αγγλία η συγγένεια δεν αποτελεί απλώς και μόνο τη στρατηγική βάση της κοινωνικής ένταξης, αλλά ανάγεται σε μοντέλο εννοιολόγησης της κοινωνικής ζωής (1981). Οι πρώτες μελέτες για την οικογένεια και τη συγγένεια διαπολιτισμικά θεωρούσαν τις βιολογικές σχέσεις ως αφετηρία για την ανάπτυξη αντιλήψεων σχετικά με τη συγγένεια (Finkler, 2000). Ο David Schneider υποστήριξε ότι στην αμερικανική συγγένεια οι «συγγενείς» ορίζονταν από το «αίμα» ή τη «βιογενετική ουσία» επομένως, η συγγένεια τείνει να εξομοιώνεται με τη βιολογία άρα και να αντιμετωπίζεται ως «φυσικό» φαινόμενο (1980). Παρόλο που ο όρος ουσία έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στην πρόσφατη ανθρωπολογία της συγγένειας, το σε τι αναφέρεται αυτός ο όρος δεν ήταν πάντα σαφές (Carsten, 2011). Ανθρωπολογικές έρευνες έδειξαν ότι η κοινή ουσία μπορεί να οριστεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, αλλά επίσης, ότι δεν είναι καθολική, ούτε απαραίτητη προϋπόθεση συγγένειας (Sahlins, 2011).

Στον πρόλογο του βιβλίου του: «Τι είναι (και τι δεν είναι) η συγγένεια» ο Marshall Sahlins υποστηρίζει ότι:

«το ιδιαίτερο γνώρισμα της συγγένειας είναι η αμοιβαιότητα της ύπαρξης (mutuality of being) δηλαδή, συγγενείς είναι οι άνθρωποι που συμμετέχουν εσώτερα ο ένας στην ύπαρξη άλλου, που αποτελούν μέλη οι μεν των δε. .... Τα πάντα εξαρτιούνται από το πώς ορίζεται τοπικά «το να ανήκει ο ένας στον άλλο»... -με το αναγκαίο συμπλήρωμα του τι είναι διαφορετικό και τι αποκλείεται» (2014, σ. 21, 79).

Ομοίως και η Αγγλίδα θεωρητικός Jeanette Edwards εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους συμβολίζεται η συγγένεια καταλήγει ότι τα όρια είναι ρευστά (η συγγένεια) δεν μπορεί να αποτελεί ένα αυστηρά οριοθετημένο πεδίο καθώς οι άνθρωποι επιλέγουν ώστε άλλοτε να ενεργοποιούν και άλλοτε να αγνοούν στοιχεία που ανήκουν τόσο στη σφαίρα του βιολογικού (γέννηση) όσο και στη σφαίρα του κοινωνικού (ανατροφή) (2000). Πλέον η διάκριση των ορίων του βιολογικού με το κοινωνικό είναι δυσδιάκριτη και θολή, «η συνάρθρωσή τους παραπέμπει σε όρους αλληλεπίδρασης και όχι διπολικής αντίστιξης... το αίμα και η ανατροφή συμπλέκονται ως ισοδύναμες αρχές που συναγωνίζονται μεταξύ τους» (Τουνταςάκη, 2015 σσ. 31-32). Η συγγένεια, σύμφωνα με την Strathern (1992) δεν ανάγεται ούτε στη φύση, ούτε στον πολιτισμό, είναι ένα υβρίδιο στον πυρήνα του οποίου

συναρθρώνονται το βιολογικό και το κοινωνικό (όπως αναφέρεται στο Τουνταςάκη, 2015 σ. 32).

Η συγγένεια ύστερα από ενάμιση αιώνα, θα βρεθεί στο περιθώριο της ανθρωπολογικής πρακτικής, καθώς αμφισβητείται η οικουμενικότητα των ανθρωπολογικών παραδοχών σχετικά με αυτή, επειδή θεωρήθηκε, ότι επρόκειτο για κατασκευές που απέρρεαν από την «εθνο - επιστημολογία του ευρωπαϊκού πολιτισμού» (Schneider, 1984, σ. 175).

Σήμερα στις αρχές του 21ου αιώνα υπάρχει αναζωπύρωση του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος για τη συγγένεια, λόγω των μετασχηματισμών, των αναθεωρήσεων και των μετατοπίσεων που έχουν επιφέρει οι σύγχρονες μορφές γαμήλιων σχέσεων, οι νέες μορφές συμβίωσης και οικογενειακής οργάνωσης (μονογονεϊκές οικογένειες, ομόφυλα ζευγάρια κ.τ.λ.). Οι ανασηματοδοτήσεις της γονεϊκότητας και της συγγενειακότητας προέκυψαν ως απόρροια της χρήσης των νέων τεχνολογιών αναπαραγωγής. Έτσι, παρά τις αναθεωρήσεις, τις μετατοπίσεις, και τις ανατροπές, η συγγένεια εξακολουθεί, να αποτελεί ερευνητικό πεδίο κομβικής σημασίας και δεν έχει πάψει να αποτελεί ένα σημαντικό τομέα της κοινωνικής ζωής των υποκειμένων (Τουνταςάκη, 2015, σ. 33).

Οι σύγχρονες ανθρωπολογικές θεωρήσεις εστιάζουν στους τρόπους με τους οποίους οι πολιτισμικές εννοιολογήσεις των συγγενειακών σχέσεων συγκροτούνται, διαμορφώνονται, και νοηματοδοτούνται αναφορικά με τους οικονομικούς και κοινωνικοπολιτικούς σχηματισμούς. Η έννοια του ατόμου συνίσταται μέσω συγγενειακών συστημάτων, δημόσιων μορφών διακυβέρνησης, καθώς και ενός ευρέος φάσματος πολιτισμικών μορφών και πρακτικών (Rapp & Ginsburg, 2011).

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ειρήνη Τουνταςάκη:

«Η κοινωνική συγκρότηση των έμφυλων ταυτοτήτων διαμορφώνεται στο πλαίσιο του γάμου και της οικογένειας... για τα κοινωνικά υποκείμενα η δημιουργία συζυγικού νοικοκυριού μέσα από τη θρησκευτική και νομική επικύρωση του γάμου και την απόκτηση παιδιών σηματοδοτεί την κοινωνική ενηλικίωση, τη συγκρότηση της ταυτότητας, την πραγμάτωση του έμφυλου εαυτού» (2015, σ. 215).

Από τα πρώτα χρόνια διερεύνησης της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 1960 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η μητρότητα θεωρείται προνομιακό πεδίο για την ανάλυση και την κατανόηση των συγγενειακών, οικιακών και έμφυλων σχέσεων (Loizos & Papataxiarchis, 1991· Παπαταξιάρχης, 1992· Μπακαλάκη, 2010). Οι βιολογικές θεωρίες της κανονιστικής σεξουαλικότητας και της ενσωμάτωσης

ενισχύουν ένα ετεροκανονικό ιδανικό του οποίου η προεπιλογή είναι η αναπαραγωγή. Η Shellee Colen, χρησιμοποιεί τον όρο «στρωματοποιημένη αναπαραγωγή» [stratified reproduction] για να περιγράψει τις «σχέσεις εξουσίας στις οποίες έχουν εξουσιοδοτηθεί ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων να ανατρέφουν και αναπαράγουν, ενώ άλλοι αδυνατούν» (Colen, 1995, σ. 3). Η κοινωνική καταξίωση μιας γυναίκας εξαρτάται από την ικανότητά της για αναπαραγωγή, ικανότητα που αποδεικνύεται με την εγκυμοσύνη (Loizos & Papataxiarchis, 1991, σ. 224). Η τεκνοποίηση και η ανατροφή παιδιών φέρεται να κατέχει κεντρική θέση στη ζωή μιας γυναίκας. Η ηθική της αρετή και η κοινωνική της αξία εξαρτώνται από την επιτυχή αναπαραγωγική της επιτέλεση, δηλαδή την απόκτηση παιδιών μέσα στον γάμο, την «πρέπουσα εκπλήρωση, τελικά των επιταγών της γυναικείας φύσης» (Paxson, 2004, σσ. 2, 43).

Η μητρότητα είναι μία πολυδιάστατη και πολυσήμαντη έννοια που κατασκευάζεται, επιτελείται, βιώνεται και υπόκειται σε συνεχή διαχείριση από τα υποκείμενα. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά, κάτω από την επίδραση της ανθρωπολογίας των γυναικών αρχικά και της ανθρωπολογίας του φύλου αργότερα, η μητρότητα επανεξετάζεται τόσο σε θέματα πολιτισμικής διαφοροποίησης, όσο και στη διερεύνηση της ίδιας της σχέσης ανάμεσα στους όρους «γυναίκα / μητέρα», δηλαδή πώς οι γυναίκες σε κάθε πολιτισμό συνδέονται με συμπεριφορές και δραστηριότητες που σχετίζονται με τη μητρότητα, όπως είναι η γονιμότητα, η μητρική αγάπη, η φροντίδα και αναπαραγωγή (Moore, 1988, σ. 25). Το έντονο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον των δεκαετιών μεταξύ 1960-1980 για τη μητρότητα αρχίζει να υποχωρεί αλλά δεν εξαφανίζεται τη δεκαετία του 1990 και προς τα τέλη της δεκαετίας «η μητρότητα ανάγεται σε προνομιακό σημείο, από το οποίο μπορεί κανείς να μιλήσει για τον εθνικισμό τη σεξουαλικότητα το κράτος ή τις σχέσεις φροντίδας» (Καντσά, 2013, σ. 12).

Η φεμινιστική αποδόμηση των όρων «γυναίκα» και «μητέρα» άφησε έντονα τα ίχνη της και η ενασχόληση με τη μητρότητα φάνταζε ως ένα παρελθοντικό απολίθωμα (Di Quinzio, 1999). Η Simon de Beauvoir ήταν μια από τις πρώτες φεμινίστριες που υποστήριξε ότι η ικανότητα των γυναικών να γεννούν ήταν η αιτία της υποταγής τους. Γι' αυτήν η μητρότητα σήμαινε τη διπλή καταδίκη της γυναίκας τόσο βιολογικά, λόγω της αδυναμίας ελέγχου του σώματος της, κατά τη διάρκεια της κύησης, όσο και κοινωνικά, λόγω του περιορισμού εντός της οικίας που της επιβάλλεται εξαιτίας της φροντίδας των παιδιών (1960, σσ. 199-236).

Όπως επίσης αναφέρεται στο βιβλίο των Barbara Ehrenreich και η Deirdre English, με τίτλο: «For Her Own Good: Two Centuries of the Experts Advice to Women» είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι δημόσιοι ορισμοί για την μητρότητα έχουν ιστορικά μετατοπιστεί με ουσιαστικούς και συχνά αντιφατικούς τρόπους. Από τη δεκαετία του 1920, για παράδειγμα, η μητρότητα δεν βασίζεται πλέον σε πρότυπα που καθορίζονται από βιομηχανικές συνθήκες με έμφαση στην πειθαρχία και την αποτελεσματικότητα, αλλά γίνεται μέσο για την επίτευξη της προσωπικής πληρότητας, και τα κριτήρια για την «καλή» μητέρα μετατοπίζονται από την πειθαρχία στην ανεκτικότητα. Ωστόσο, οι φεμινίστριες έχουν υποστηρίξει, ότι οι μητέρες δεν απολάμβαναν την ελευθερία που σηματοδότησε αυτή την εποχή της κατανάλωσης. Αντίθετα, οι μελετητές πιστεύουν ότι οι μητέρες έπρεπε να θυσιαστούν για την ελευθερία των παιδιών τους και, δευτερευόντως, των συζύγων τους. Μέχρι τη δεκαετία του 1960, ωστόσο, το ιδεώδες της «ελεύθερης γυναίκας» [single woman] είχε γίνει δημοφιλές στα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης και οι νοικοκυρές κατέλαβαν την χαμηλότερη θέση στην ιεραρχία του καθεστώτος που κάποτε καταλαμβάνονταν από ανύπαντρες γυναίκες. Οι ανύπαντρες και άτεκνες γυναίκες εκείνη την εποχή απεικονίζονταν ως πλήρεις, διασκεδαστικές, σέξι και πετυχημένες. Σε αυτό το μοντέλο ελευθερίας και αυταπάρνησης, υπήρχε ελάχιστος χώρος για τα παιδιά, και οι γυναίκες δεν απεικονίζονται ως μητέρες και σύζυγοι. Παρά την αύξηση της ανεξαρτησίας των γυναικών και τη διακοπή του δεσμού μεταξύ μητρότητας και θηλυκότητας, από τις αρχές του 21ου αιώνα, οι γυναίκες όχι μόνο συνέχισαν να κερδίζουν λιγότερα χρήματα από τους άνδρες ομολόγους τους, αλλά εξακολουθούσαν επίσης να απασχολούνται ως επί των πλείστον με τις οικιακές εργασίες, τη φροντίδα των παιδιών, των αγορών και τη διαχείριση της οικογένειας (2005, σσ. 231-233).

Αυτό θα αλλάξει, όταν η ενασχόληση με τη μητρότητα θα συνδεθεί με την ανανέωση του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος για τη μελέτη της συγγένειας και της οικογένειας στο πλαίσιο αυτού που καταγράφεται ως «νέες μελέτες της συγγένειας» (Καντσά, 2013, σ. 20). Παρά τις αλλαγές στους ορισμούς της θηλυκότητας και τις αντίστοιχες αλλαγές στους ορισμούς της μητρότητας, τα παιδιά παραμένουν βασικό χαρακτηριστικό της ζωής των νέων γυναικών. Από τη δεκαετία του 1980 καθώς και σε όλη τη διάρκεια του 1990, η μητρότητα μελετήθηκε αναφορικά με τα νοήματα που της αποδίδονται στις σχέσεις που δημιουργούνται με τα παιδιά και τους άλλους, τις δραστηριότητες που συνδέονται με αυτήν και τα κοινωνικό πολιτισμικά πλαίσια στα

οποία συναντάται (Arendell, 2000, σ. 1.201). Η μητρότητα σε οποιαδήποτε ηλικία και αν τεκνοποιήσει η γυναίκα αποτελεί μια εγγενή ιδιότητα, ένα μόνιμο χαρακτηριστικό που ελέγχεται και ρυθμίζεται από την κοινωνία. Ακόμη και στην περίπτωση απώλειας του παιδιού της η μάνα εξακολουθεί να προσδιορίζεται ως «μάννα», ίσως «χαροκαμένη μάνα», ίσως «μαύρη μάνα», ίσως «βαριόμοιρη μάνα» αλλά πάντα «μάννα» (Δέμελη, 2007 σ. 21).

4.2 Ανθρωπολογικές θεωρήσεις για τα παιδιά και την παιδική ηλικία

«Σε γενικές γραμμές, τα παιδιά εμφανίζονται σε εθνογραφικά κείμενα με τον τρόπο που εμφανίζονται τα βοσειδή στο κλασικό έργο του Evans-Pritchard: ως ένα ουσιώδες σκηνικό για την καθημερινή ζωή, αλλά βουβά και ανίκανα να μας διδάξουν κάτι σημαντικό για την κοινωνία και τον πολιτισμό».

Nancy Scheper – Hughes and Carolyn Sargent, «Introduction», 1998, σσ. 13-14

Αρχικά, όπως υποστήριζαν ορισμένοι μελετητές και αναφέρεται στη διδακτορική διατριβή της Αθηνάς Χαϊρπάλογλου: «Εφηβοι σε ρήξη με το Νόμο» τα παιδιά, εξαιτίας της στενής τους επαφής με τις γυναίκες και την οικογενειακή εστία, δεν προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων και αποτέλεσαν, μαζί με τις γυναίκες και μητέρες τους, μια περιθωριοποιημένη κοινωνική κατηγορία, χωρίς δική της «φωνή» (2007). Με άλλα λόγια, όπως υποστηρίζει και η Charlotte Hardman στο άρθρο της «Can there be an anthropology of children?», τα παιδιά, ελλείπει επιστημονικής ενασχόλησης με την παιδική ηλικία ως ξεχωριστή κατηγορία, ερμηνεύτηκαν ως παθητικοί δέκτες και παρατηρητές της περιβάλλουσας πραγματικότητας (1973). Συχνά, τα παιδιά απεικονίζονται ως αβοήθητα, εύθραυστα, παθητικά και αδύναμα. Ωστόσο, τα παιδιά και οι νέοι είναι δημιουργικά κοινωνικά όντα και ενεργοί παράγοντες, και έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις δραστηριότητες ετοιμότητας και ανάκαμψης για τις οικογένειες και τις κοινότητές τους (Fothergill, 2017). Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση της Αϊσέ από το Αφγανιστάν που στην ερώτησή μου για τα μελλοντικά της σχέδια απάντησε:

Αϊσέ: Όταν φύγω από εδώ [εννοεί τη φυλακή] , θα πάρω όλα τα παιδιά μου [τρία συνολικά - τα δύο βρίσκονται μαζί σε ανάδοχη οικογένεια και το τρίτο γεννήθηκε και παραμένει μαζί της στη φυλακή] και θα φύγω Γερμανία, εκεί καλύτερα τα πράγματα...

Εγώ: Έχεις σκεφτεί τι θα κάνεις εκεί; Γνωρίζεις τη γλώσσα;

Αϊσέ: Όχι, αλλά τη μαθαίνουν τα παιδιά μου, πάνε φροντιστήριο. Θα την ξέρουν αυτά και θα μάθουν και μένα. Ξέρεις μαθαίνω γρήγορα...

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όπως υποστηρίζεται από τους ιστορικούς της παιδικής ηλικίας (π.χ. Ariès, 1962 · Cunningham, 1995) επήλθε στην Ευρώπη και την Αμερική μια σημαντική αλλαγή, τα παιδιά παύουν να αποτελούν «μικρογραφίες ενηλίκων» και η παιδική ηλικία «ανακαλύπτεται» ως ένα ξεχωριστό, ιδιαίτερο στάδιο της ζωής. Η νέα αυτή κατηγορία θεωρείται ποιοτικά διαφορετική από την ενηλικίωση. Με τη θέσπιση νόμων για υποχρεωτική εκπαίδευση και κατά της παιδικής εργασίας τη δεκαετία του 1930, τα παιδιά της κατώτερης τάξης όπως και τα αντίστοιχα της αστικής τάξης, δημιούργησαν ένα νέο κόσμο παιδικής ηλικίας, μη παραγωγικό, στον οποίο η ιερότητα και η συναισθηματική αξία του παιδιού έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο και έκαναν την παιδική εργασία να είναι ταμπού. Τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα υπήρχαν παιδιά κάτω των δεκατεσσάρων ετών που εργάζονταν σε αγροτικές εργασίες και οδικούς δρόμους, όμως αυτά αποτελούσαν και αριθμητικά και πολιτιστικά την εξαίρεση. Ήταν πλέον φανερό, ότι με την άνοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού, ο οποίος απαιτούσε εξειδικευμένο, μορφωμένο εργατικό δυναμικό, η παραγωγική αξία των παιδιών εξαφανίστηκε. Το «χρήσιμο» παιδί των προηγούμενων ετών που συνείσφερε σε μεγάλο βαθμό στην οικογενειακή οικονομία μετατρέπεται τον 20^ο αιώνα σε ένα «άχρηστο» οικονομικά παιδί, αλλά συναισθηματικά ανεκτίμητο και δαπανηρό. Παράγοντες που συνετέλεσαν σε αυτόν τον μετασχηματισμό της αξίας των παιδιών, πέρα της ανάπτυξης της βιομηχανικής οικονομίας, ήταν η μείωση των ποσοστών γέννησης, ο περιορισμός της παιδικής θνησιμότητας καθώς και η αλλαγή στη βάση της οικογενειακής συνοχής. Ο καπιταλισμός σε συνδυασμό με την πατριαρχία περιόρισε τις γυναίκες της μεσαίας τάξης στο σπίτι, να φροντίζουν για τις ανάγκες του σπιτιού και ιδιαίτερα τα παιδιά, «εξυψώνοντας» τον οικιακό τους ρόλο και μειώνοντας τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας (Zelizer, 1985, σσ. 3-21).

Στο έργο του «Centuries of Childhood», ο Philippe Ariès υποστηρίζει ότι, η ιδέα της οικογένειας συνδέεται στενά με την ιδέα της παιδικής ηλικίας και οι δύο είναι εμποτισμένες με ηθική σημασία, η οικογένεια επιτελεί ηθική και πνευματική λειτουργία, χαρακτηριστικά αναφέρει: «Η έννοια της οικογένειας... είναι αχώριστη από την έννοια της παιδικής ηλικίας. Το ενδιαφέρον για παιδική ηλικία ... είναι μόνο μια μορφή, μια ιδιαίτερη έκφραση αυτής της γενικότερης έννοιας-αυτή της

οικογένειας» (1962, σ. 353). Δεδομένης της ευρέως εκτεταμένης πίστης σε ένα «ιδανικό της μητρότητας» που απαιτεί ιδίως από τις μητέρες να επενδύουν μεγάλο μέρος του χρόνου και της ενέργειάς τους στο παιδί τους (Griffith & Smith, 1987), έναν μητρικό λόγο που τονίζει το μέγεθος της κεντρικής θέσης των παιδιών στη ζωή των κρατουμένων μητέρων και τη σημασία του ρόλου της μητέρας, το παιδί τοποθετείται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της δυτικής κοινωνίας και μαζί με την υγεία και την ευημερία αποτελούν πρωταρχικά ζητήματα που απαιτούν δράση από θεσμικούς παράγοντες (νομικούς, ιατρικούς, εκπαιδευτικούς φορείς).

Η Δήμητρα Μακρυνιώτη στην εισαγωγή του βιβλίου «Παιδική Ηλικία» αναφέρεται στις κοινές αντιφάσεις που φέρνει στο νου η αναφορά στην παιδική ηλικία τόσο στον καθημερινό όσο και στον επιστημονικό λόγο. Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνει ότι: «το παιδί είναι οικείο και ταυτόχρονα ξένο, γνώριμο αλλά και διαφορετικό, πηγή νοσταλγίας αλλά και τραύματος, απροστάτευτο αλλά ταυτόχρονα και απειλητικό» (1997, σ. 12). Ενώ η Liisa Malkki διερευνώντας τη φύση των παιδιών και επιχειρώντας να αναγνωρίσει τις ηθικολογικές και συναισθηματικές χρήσεις αυτών διακρίνει ότι τα παιδιά εμφανίζονται με συνέπεια σε πέντε αλληλένδετα μητρώα (five interrelated registers): ως ενσαρκώσεις μιας βασικής ανθρώπινης καλοσύνης και αθωότητας (και σύμβολα της παγκόσμιας αρμονίας), ως πάσχοντα, ως βλέποντα την αλήθεια, ως «πρεσβευτές» της ειρήνης, και ως ενσάρκωση του μέλλοντος» (2010, σ. 60).

Σύμφωνα με τον Émile Durkheim, το παιδί έχει μια δική του φύση, την οποία πρωτίστως πρέπει να γνωρίσουμε για να μπορέσουμε κατόπιν να τη διαμορφώσουμε και να επιδράσουμε επάνω της (όπως αναφέρεται στο Μακρυνιώτη, 1997, σ. 317). Η ηλικία συμβάλλει καθοριστικά για τις αναπαραστάσεις της παιδικότητας και μέσω αυτής, το παιδί περιγράφεται ως ατελής ενήλικος σύμφωνα με βιολογικούς αλλά και κοινωνικούς όρους (Μακρυνιώτη, 1997, σ. 11). Ο ορισμός της παιδικής ηλικίας, ως μιας περιόδου, η οποία χαρακτηρίζεται από την αθωότητα και την ευτυχία οδήγησε στην ανάγκη να γίνουν διευθετήσεις για τη διατήρηση και την καθοδήγηση αυτών των ιδιοτήτων. Η ευθύνη για την παροχή κατάλληλης ανατροφής ανατέθηκε σταθερά στους βιολογικούς γονείς ή ελλείψει αυτών, στην κοινωνία (Howell, 2006).

Στο άρθρο των Malkki και Martin: «Children and the Gendered Politics of Globalization: In Remembrance of Sharon Stephens επισημαίνεται ότι:

«οι έννοιες των παιδιών και της παιδικής ηλικίας δεν είναι οικουμενικές ή φυσικές, αλλά, βαθιά ιστορικές και πολιτικές, διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από

τον τόπο και τον χρόνο, και διαφωνούν βαθιά όσον αφορά την αναπαράσταση και την αναπαραγωγή... ..το ζήτημα των παιδιών και της παιδικής ηλικίας συνδέεται στενά με την πολιτική της φυλής και της τάξης και της ανισότητας των φύλων» (2003, σ. 217).

Στον αντίποδα των ισχυρισμών για την αθωότητα της παιδικής ηλικίας, η Liisa Malkki στο κεφάλαιο της «Children, Humanity and the Infantilization of Peace» σημειώνει ότι, η κοινωνική φαντασία της αθωότητας, κατά περιόδους, «διαταράσσεται βίαια και φρικτά, λόγω της μεγάλης δημοσιότητας υποθέσεων παιδιών που δολοφονούν και βασανίζουν άλλα παιδιά, ενώ τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί εντατικοποίηση των ηθικών πανικών σχετικά με την παιδική ηλικία και τον κίνδυνο» (2010, σ. 63). Επίσης, στο βιβλίο της «Children and the Politics of Culture» η Sharon Stephens αναφέρεται στα «παιδιά που διατρέχουν κίνδυνο» και «τα παιδιά ως κίνδυνο» (1995, σ. 219).

Η θέαση των παιδιών ως ευάλωτων και η ανάγκη προστασίας αυτών από το κράτος είναι ένα μακροχρόνιο χαρακτηριστικό των δυτικών κοινωνιών. Στην πραγματικότητα, αυτή η άποψη ανάγεται στην πρώτη Διακήρυξη του Παιδιού από την Κοινωνία των Εθνών το 1924 μετά τις εμπειρίες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η θεσμοθετημένη διάκριση των παιδιών από τους μεγάλους φαίνεται αρχικά, ότι διαπνέεται από καθαρά ανθρωπιστικά κριτήρια ο διαχωρισμός διευκολύνει και εξασφαλίζει την καλύτερη φροντίδα και προστασία μιας ευάλωτης ομάδας ατόμων, των παιδιών από την κοινωνία. Όμως σε μία δεύτερη ανάγνωση «τα προστατευτικά τείχη» που εγείρονται γύρω από τα παιδιά συνιστούν μηχανισμούς ρύθμισης, ελέγχου και χειραγώγησης αυτών (των παιδιών) και κατ' επέκταση της οικογένειας (Μακρυνιώτη, 1997, σ. 35).

Λαμβάνοντας υπόψη ηθικές και ιδεολογικές βάσεις αναφορικά με το συμφέρον του παιδιού, όπως και συνδηλώσεις για το παιδί που υποφέρει, γίνεται αντιληπτό ότι η παιδικότητα έχει ισχυρή ρητορική δύναμη. Το «παιδί» είναι μια κοινωνική κατηγορία φορτισμένη με ισχυρή συμβολική αξία: συχνά απεικονίζεται ως το πιο ευάλωτο αλλά και πολύτιμο μέλος της κοινωνίας, που αντιπροσωπεύει την ελπίδα για το μέλλον (Eastmond & Ascher, 2011). Στην παιδική χορηγία, τα παιδιά δεν είναι μόνο πρεσβευτές της ελπίδας (Malkki & Martin, 2003), αλλά συμβολίζουν το εκρηκτικό ηθικό έδαφος. Οι κριτικές για τη χορηγία παιδιών παρουσιάζουν τα παιδιά ως «ενσαρκώσεις τόσο της ελπίδας (της διεθνούς βοήθειας), όσο και της απελπισίας (όταν δεν πραγματοποιείται)» (Bornstein, 2001 σ. 601).

5. Η έρευνα: Προσέγγιση των μητέρων κρατούμενων και των παιδιών τους

5.1 Μητρότητα στη φυλακή

«Όλες οι γυναίκες είναι μητέρες. Ναι, μητέρες, έστω και αν δεν έχουν παιδιά, έστω και αν είναι ανύπανδρες, μητέρες εκείνων που έχουν ανάγκη μητρικής αγάπης, μητέρες των δυστυχισμένων, των κακών, των ορφανών, μητέρες με την αληθινή σημασία της λέξεως και με όλες τις υποχρεώσεις της μητέρας».

Z. Σ. Φράγκου, Για να γίνει η κόρη καλή μάνα, 1997, σ. 66

Η μητρότητα και η φυλάκιση/ο εγκλεισμός είναι καταρχήν έννοιες ασύμβατες μεταξύ τους. Η μητρότητα στη φυλακή μπορεί να αναλυθεί ως «ύλη εκτός τόπου», με όρους Mary Douglas (1966), υπό την έννοια της απομάκρυνσης από τον οικιακό χώρο και την οικογένεια και τοποθέτησης της στο «ανοίκειο» περιβάλλον της φυλακής, επηρεάζοντας τη διαπραγμάτευση και την επιτέλεσή της από τις γυναίκες (Δέμελη, 2007).

Όπως έχει χαρακτηριστικά αναφέρει η Mary Douglas στο: «Risk and Blame: Essays in Cultural Theory» ένας κοινά αποδεκτός κίνδυνος ενισχύει την κοινωνική συναίνεση, ενώ η απειλή της επικείμενης «μόλυνσης» λειτουργεί προς όφελος της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Με αυτόν τον τρόπο, «ο κίνδυνος» πολιτικοποιείται και λειτουργεί περιοριστικά ως προς την εκδήλωση «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς, νομιμοποιώντας, τελικά την ποινική εξουσία (1992, σ. 6, 10, 29). Κατά περιόδους, δίνεται έμφαση στους «κινδύνους» που προκύπτουν από τις εκτός νόμου συμπεριφορές. Ο τρόπος με τον οποίο διαχωρίζονται οι πολίτες σε «νομοταγείς» και «παραβατικούς» αντικατοπτρίζει τις περισσότερες φορές πολιτικές επιλογές που ως στόχο έχουν, μέσω της απειλής της «μόλυνσης» της κοινωνίας, τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης (Χαϊρπάλογλου, 2007, σ. 4). Οι κρατούμενοι γονείς παρουσιάζονται ως επικίνδυνοι και άξιοι αυστηρού κοινωνικού ελέγχου, η εικόνα τους ως «παρεκκλίνοντες» μπορεί να ενισχύσει τους κανόνες σχετικά με την καταλληλότητα της γονεϊκότητας, εντείνοντας τα συμβολικά όρια μεταξύ «καλών» και «κακών» γονέων (Erikson, 1966). Αυτή η απεικόνιση θα μπορούσε να «εκφράσει σημαντικές συμβολικές αναπαραστάσεις της πολιτισμικής, ιδεολογικής και κοινωνικής τάξης» και να τις διατηρήσει (Rock, 1998, σ. 588).

Η μητρότητα είναι εξαιρετικά σημαντική για τις γυναίκες κρατούμενες. Αυτές οι γυναίκες θέλουν να είναι «καλές μητέρες» (Jensen & Dudeck-Biondo, 2005· Δέμελη, 2013), υπό την έννοια της απόλυτης προσφοράς και αυτοθυσίας για τα παιδιά τους. Η Jennifer Lois στο άρθρο της με τίτλο «Emotionally Layered Accounts: Homeschoolers' Justifications for Maternal Deviance» υποστηρίζει ότι η κυρίαρχη ιδεολογία της μητρότητας υποδηλώνει ότι οι «καλές» μητέρες «γνωρίζουν τα παιδιά τους καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον, και εξαιτίας αυτού, μπορούν και πρέπει να ανταποκριθούν σε όλες τις ατομικές ανάγκες των παιδιών τους που προκύπτουν» (2009, σσ. 211-212).

Κάποιες φορές όμως, στο πλαίσιο του «ολικού θεσμού» [total institution] (Goffman, 1961) της φυλακής, οι συνθήκες δεν ευνοούν τις κρατούμενες μητέρες, ώστε να μπορούν να ανταπεξέλθουν στα κανονιστικά πρότυπα της μητρότητας. Οι θεσμικοί έλεγχοι παρεμποδίζουν σημαντικά την ικανότητα άσκησης της ιδιότητας του γονέα και οι γυναίκες κρατούμενες «ασκούν τη μητρότητα» [do motherhood] (Jensen & Dudeck-Biondo, 2005) εντός δομικών και κοινωνικών ελέγχων, που περιορίζουν τις σωματικές και αλληλεπιδραστικές δραστηριότητες τους με τα παιδιά τους. Η άσκηση των μητρικών καθηκόντων επιτελείται σε ένα επιτηρούμενο περιβάλλον με πραγματικούς και συμβολικούς μηχανισμούς (κλειδαριές, συρματοπλέγματα, χοντρούς τοίχους, κλειστά παράθυρα), σύμφωνα με τους ισχύοντες περιοριστικούς όρους της φυλακής, όπου η κάθε κίνηση είναι υπό συνεχή επίβλεψη και παρακολούθηση. Οι μητέρες – κρατούμενες προσπαθούν να δημιουργήσουν μια αίσθηση του σπιτιού και της οικογένειας μέσα στο ίδρυμα με πολλούς τρόπους, συμπεριλαμβανομένης της παροχής τροφής (DeVault, 1994) και της συντήρησης ενός σπιτιού – μέσω της ολοκλήρωσης των οικιακών εργασιών και μέσω της δημιουργίας ενός χώρου που μοιάζει με «σπίτι» (McGraw & Walker, 2004).

Στην κουζίνα του Παραρτήματος του Καταστήματος Κράτησης Γυναικών Ελεώνα Θήβας υπάρχουν όλες οι ηλεκτρικές συσκευές (κουζίνα, ψυγείο) και παρέχεται η δυνατότητα στις γυναίκες, εφόσον το επιθυμούν και δεν θέλουν το φαγητό της φυλακής και έχουν την οικονομική δυνατότητα να παραγγείλουν τα υλικά, να προετοιμάσουν και να επιμεληθούν οι ίδιες το γεύμα των παιδιών τους. Με αυτόν τον τρόπο προσφέρουν μητρικές υπηρεσίες στα παιδιά τους επιτελώντας τον μητρικό τους ρόλο, να είναι «καλές» μητέρες ανταποκρινόμενες στον βαθμό που αυτό είναι δυνατόν, στις κυρίαρχες κοινωνικές επιταγές. Οι γυναίκες που δεν έχουν τους πόρους ή την ικανότητα να είναι μητέρες με τρόπο που να συνάδει με τον

κυρίαρχο λόγο αγωνίζονται να διατηρήσουν την ταυτότητα και τις πρακτικές τους, ως μητέρες και παράλληλα οφείλουν να διαχειριστούν τις εντάσεις που προκύπτουν από τις ως άνω ιδιότητες τους και εξαιτίας των αντικρουόμενων απαιτήσεων των δύο ρόλων: της μητέρας και της τροφίμου, πιέζονται (Berry & Eigenberg, 2003).

Πρόκειται ουσιαστικά για μία διαφορετική «υπό περιορισμό» μητρότητα που σε αντίθεση με τη συνηθισμένη σε καθεστώς ελευθερίας συντελείται κάτω από τις ειδικές και συγκεκριμένες συνθήκες που επιβάλλει ο εγκλεισμός (Δέμελη, 2013, σ. 262). Η φύση της γονικής επαφής, οι ρόλοι, οι δραστηριότητες και οι οικογενειακές δομές είναι σημαντικά περιορισμένες και ελεγχόμενες (Morash & Schram, 2002). Με άλλα λόγια, οι δομικοί έλεγχοι διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στην υπαγόρευση των παραμέτρων/ορίων εντός των οποίων οι γυναίκες μπορούν να επιτελέσουν το μητρικό τους ρόλο ενώ φυλακίζονται. Τα παραπάνω ενισχύονται και από τις απαντήσεις που έλαβα τόσο από τη Μικαέλα, όσο και από την Μαριάννα όταν τους ζήτησα να μου περιγράψουν πώς περνάνε μια τυπική ημέρα με τα παιδιά τους. Η Μικαέλα για το γιό της Εμμανουέλ , 22 μηνών:

«Προσπαθώ να κάνουμε τα ίδια πράγματα που θα κάναμε στο σπίτι, δηλαδή σηκώνομαστε, πλένουμε δόντια, πρόσωπο, ντυνόμαστε και πάμε να του ετοιμάσω να φάει και να φτιάξω το μεσημεριανό του φαγητό. Το πρόβλημα όμως είναι όταν μπαίνουμε καραντίνα, δεν μας αφήνουν να βγούμε έξω από κελί καθόλου. Πόρτες συνέχεια κλειστές... Τι να τον κάνω όλη μέρα; Μπορεί να κάτσει όλη μέρα σε τόσο μικρό χώρο ένα παιδί; Άσε που δεν μπορώ να τον φροντίσω όπως πρέπει όταν είμαστε κλεισμένοι. Ούτε να του μαγειρέψω δεν μπορώ...»

Η Μαριάννα για την κόρη της Ηρώ, 18 μηνών:

«Σηκώνομαστε, πλένουμε δοντάκια, μετά της μαγειρεύω... Μας δίνουν φαΐ εδώ για τα μωρά, αλλά δεν μου αρέσει... πολύ ξερό, χωρίς ζουμί... Πώς θα φάει το μωρό; Εγώ έχω λεφτά και ψωνίζω... Της φτιάχνω λίγο τραχανούλι που της αρέσει... τι δε θα της φτιάξω; Εσύ στο δικό σου δε φτιάχνεις; Έτσι κάνω και εγώ...»

Και οι δύο συνομιλήτριές μου εκλαμβάνουν τη σημασία της προετοιμασίας των γευμάτων, ως κομμάτι της μητρικής φροντίδας, αναγνωρίζουν την διαφορά μεταξύ των πρακτικών ανατροφής που τους επιτρέπεται να ασκούν στη φυλακή και του τι θα μπορούσαν να εφαρμόσουν χωρίς περιορισμούς στον έξω κόσμο. Από τη μια πλευρά κατανοούν, ότι χαίρουν ευνοϊκής μεταχείρισης, εφόσον τους έχει παραχωρηθεί το προνόμιο να επιτελούν το μητρικό τους ρόλο και εντός του Καταστήματος Κράτησης, από την άλλη όμως, η πολιτική και οι κανόνες που επιβάλλονται περιορίζουν την αυτονομία τους στη λήψη αποφάσεων για θέματα που

αφορούν την ανατροφή των παιδιών τους και περιλαμβάνουν ζητήματα, όπως οι ώρες και η επιλογή του φαγητού, η χρονική παραμονή εντός και εκτός κελιού, καθώς και κανόνες που περιορίζουν ή απαγορεύουν αυστηρά την μετακίνηση των παιδιών στους διάφορους χώρους.

Στον αντίποδα αυτών των μαρτυριών είναι οι δηλώσεις της Αϊσέ από το Αφγανιστάν, η οποία εξέφρασε ευγνωμοσύνη για τον χρόνο της στη φυλακή και για τη δυνατότητα που της δόθηκε, μέσω της κράτησης, να επιτελέσει «σωστά» τον μητρικό της ρόλο καθώς για αυτήν (η φυλακή) αποτελεί «σημείο στροφής» [turning point] στη ζωή της (Umamaheswar, 2013, σ. 291) όπως δείχνει η ακόλουθη αναφορά:

«Εκτός από την Τζαμίλα, που κοντεύει δύο χρονών έχω άλλα δύο παιδιά. Τον Εσάν, επτά και τη Λέιλα, τεσσάρων. Είναι η πρώτη φορά που εγώ αποφασίζω τι θα κάνω με παιδί μου. Οι αποφάσεις δικές μου... Ξέρεις Αφγανιστάν γυναίκα όταν παντρεύεται πάει να μείνει με την οικογένεια του άντρα της. Εγώ παντρεύτηκα δώδεκα χρονών... Κουμάντο η πεθερά ή ο άντρας μου... Αυτό το παιδί (εννοεί τη Τζαμίλα) εγώ μόνη μου... Κοίτα πόσα της έχω μάθει... καταλαβαίνει και ελληνικά και τη γλώσσα μου... όταν δε θέλω οι άλλες (εννοεί τις συγκρατούμενες) να καταλάβουν τι λέω, της μιλάω στη γλώσσα μου. Είδες πόσα έμαθε που είναι μαζί μου;»

Σε αυτό το σημείο, ως απόδειξη των λεγομένων της, στρέφεται στην μικρή και της λέει: «Δώσε μου ένα φιλί» και το μωρό τη φιλάει, μετά λέει την ίδια φράση στα Αφγανικά και το μωρό κάνει πάλι το ίδιο.

Αξιοσημείωτο είναι και το παράδειγμα της Σοφίας που έχει έντεκα παιδιά, το μικρότερο η Μαρία, 18 μηνών βρίσκεται μαζί της. Η οικονομική κατάσταση της Σοφίας είναι πολύ δύσκολη και συχνά χρειάζεται οικονομική βοήθεια από την Κοινωνική Υπηρεσία του Παραρτήματος, η οποία λειτουργεί επικουρικά, ως αρωγός και προσπαθεί να καλύψει τις ανάγκες κυρίως των άπορων κρατουμένων γυναικών προσφέροντας τους, σε συνεργασία με εθελοντικές οργανώσεις και το φιλόπρωχο, ρούχα για τα μωρά, είδη πρώτης ανάγκης και υγιεινής, όπως πάνες, σαμπουάν, σαπούνια, απορρυπαντικά, αλλά και χρήματα. Όταν, λόγω δικαστηρίων η Σοφία χρειάζεται να μεταχθεί από το Κατάστημα Κράτησης, το μωρό μεταφέρεται και διαμένει με την ευρύτερη οικογένεια της Σοφίας, όμως επειδή υπάρχει οικονομική δυσπραγία μαζί με το μωρό παραδίδονται στους συγγενείς και είδη πρώτης ανάγκης, όπως γάλα, κρέμες, πάνες. Στις παραπάνω δύο περιπτώσεις οι συνομιλήτριές μου, σε αντίθεση με τις προηγούμενες, ισχυρίζονται ότι ο μητρικός τους ρόλος και η ιδιότητα της «καλής μητέρας» ενισχύεται και ισχυροποιείται από τον εγκλεισμό.

Στην πρώτη, η Αϊσέ μεγαλωμένη σε μια αυστηρά πατριαρχική κοινωνία, που

δεν της άφηνε πολλά περιθώρια δράσης, μέσα στη φυλακή παρά τους θεσμικούς περιορισμούς και τους κανόνες απέκτησε, όσο οξύμωρο και να φαίνεται, την «ελευθερία», ώστε να λαμβάνει η ίδια αποφάσεις για την ανατροφή του παιδιού της, επιτελώντας τον μητρικό της ρόλο ανεμπόδιστα. Σε μια από τις συζητήσεις μας μου δήλωσε:

«Οι άλλες [εννοεί τις συγκρατούμενες της] λένε πως το προσωπικό εδώ πολύ αυστηρό... Δεν έχουν γνωρίσει άντρα μου και δεν καταλαβαίνουν... Άντρας μου αστυνομικός δύσκολος... πεθερά ακόμα πιο δύσκολη... παντρεύτηκα δώδεκα χρόνων, εκεί, στην πατρίδα μου, δε μπορείς να πεις όχι... ευτυχώς ο άντρας μου δεν ήταν μεγάλος δεκατέσσερα ήταν... δεν έχουν έρθει πατρίδα μου να δουν πώς είναι...»

Στη δεύτερη, η Σοφία θεωρεί ότι το περιβάλλον της φυλακής αποτελεί γι' αυτή μια πρόσκαιρη ανακούφιση, μια προσωρινή λύση στα προβλήματα ένδειας που αντιμετωπίζει, αφού καταφέρνει μέσα από τις παροχές του ιδρύματος να καλύψει τις βιοτικές ανάγκες του παιδιού της.

Τα παραπάνω αντικρούονται και δεν απηχούν την περίπτωση της Alladin, από τις Σέρρες, όπου στο απόσπασμα που ακολουθεί παρατηρούμε στοιχεία ενός μητρικού λόγου που επισημαίνει τις δυσκολίες που υπάρχουν, λόγω πενιχρών οικονομικών δυνατοτήτων, μιας μητέρας φορτισμένης συναισθηματικά που δεν μπορεί να εκπληρώσει τις ανάγκες του παιδιού της και αισθάνεται άγχος και ενοχή για το πόσο άρτια επιτελεί τον μητρικό της ρόλο:

«Ο Ραφαήλ πεινάει... εγώ δεν μπορώ να είμαι καλή μαμά... Βλέπει αλλά παιδιά τρώνε παγωτό, γλυκά... εγώ δεν έχω λεφτά... άντρας μου δε στέλνει και ο Ραφαήλ κλαίει γιατί τρώει μόνο φαγητό φυλακής... Άλλη μαμά μπορεί να του δώσει κάτι... πόσο όμως; Θα δώσει μια, θα δώσει δύο μετά τέρμα...».

Το συναισθηματικό δέσιμο μιας μητέρας με το βρέφος της εξαρτάται κατά ένα μεγάλο βαθμό από τις ιστορικά και πολιτισμικά παραγόμενες συγκυρίες (Hrdy, 1999). Η σωματική εγγύτητα που χαίρουν οι μητέρες των οποίων τα μικρά παιδιά διαβιούν μαζί τους στη φυλακή είναι ζωτικής σημασίας, καθόσον συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός ασφαλούς συναισθηματικού δεσμού. Έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε φυλακές της Αμερικής κατέδειξε ότι οι κρατούμενες μητέρες που βρίσκονται έγκλειστες μαζί με τα μωρά τους μπορούν να τα αναθρέψουν με την ίδια ασφάλεια που θα μεγάλωναν οποιαδήποτε παιδιά βρίσκονταν εκτός φυλακής ακόμη και όταν οι προσωπικές αναπαραστάσεις και τα βιώματα της ίδιας της μητέρας έχουν χαρακτηριστεί ως ανασφαλής. Το συμπέρασμα είναι ότι τα παιδιά που διαμένουν με τις μητέρες τους εντός της φυλακής είναι τόσο ασφαλώς συνδεδεμένα με αυτές όσο

τα παιδιά που διαμένουν με τις μητέρες τους εκτός της φυλακής (Bryne M., Lorie G. & Joestl S., 2010).

Επιπρόσθετα, το πλεονέκτημα της φυσικής παρουσίας και συμβίωσης με τα βρέφη και τα ανήλικα παιδιά τους που έχουν οι κρατούμενες μητέρες συμβάλλει στο να διατηρούν χαμηλότερα ποσοστά υποτροπής σε σχέση με τους υπόλοιπους κρατούμενους/ες (Carlson, 2001). Η σχεδόν μηδαμινή υποτροπή της μητέρας αποτελεί αναμφίβολα θετική έκβαση τόσο για τα παιδιά, όσο και για τις ίδιες τις μητέρες. Η περίοδος της κράτησης μπορεί να είναι μια περίοδος προβληματισμού, μεταμέλειας και αυτοβελτίωσης. Ενδεικτικές είναι οι παρακάτω συνομιλίες με την Κατερίνα και την Αϊσέ που και οι δύο κάνουν σχέδια για το εργασιακό τους μέλλον:

Η Κατερίνα από τη Θεσσαλονίκη που εμφανίστηκε κρατώντας αγκαλιά την έντεκα μηνών κόρη της Ασημούλα μου είπε:

Κατερίνα: Όταν βγω, θέλω να τα αφήσω όλα πίσω... Ποτέ ξανά αυτό το πράγμα (εννοεί την εμπορία ναρκωτικών). Δεν ξέρω βέβαια τι να κάνω γιατί δουλειές είναι πολύ δύσκολο να βρεις... Δεν ξέρω... Μπορεί να πάω λαϊκή, ίσως ράβω ρούχα. Όχι όμως πάλι αυτό (εννοεί την εμπορία ναρκωτικών)... Αυτό (δείχνει την Ασημούλα) τι μου φταίει; Ξέρεις, όταν μπήκα φυλακή δεν ήξερα ότι ήμουν έγκυος...

Εγώ: Τι συνέβη; Γιατί συγκινείσαι;

Κατερίνα: Γιατί φοβάμαι... ανησυχώ... Έχω και άλλα δικαστήρια από παλιά και θέλω να βγω με την Ασημούλα, να την μεγαλώσω εγώ, όχι ξένοι...

και η Αϊσέ από το Αφγανιστάν (κατά την τελευταία επίσκεψη μου¹¹) που συνοδευόταν από την κόρη της Τζαμίλα, δύο ετών:

Αϊσέ: Πως με βλέπεις; Ελληνικά μου πολύ καλύτερα έτσι;

Εγώ: Ναι και τα ελληνικά σου βελτιώθηκαν και εσύ είσαι πιο χαμογελαστή.

Αϊσέ: Μπα, στεναχωρημένη είμαι... φίλη μου Μικαέλα (συγκρατούμενη) φύγει σε λίγες μέρες... ξέρεις κάναμε παρέα, μόνο αυτή δεν καπνίζει... της έφτιαξα βραχιόλι με χάντρες να φοράει, δώρο... αποφασίσαμε όταν φύγω και εγώ να κάνουμε δουλειά μαζί...

Εγώ: Αλήθεια; Με τι θα ασχοληθείτε; Τι θα κάνετε;

Αϊσέ: Μαγαζί, πουλάμε πράγματα που φτιάχνουμε... να τέτοια... (δείχνει το βραχιόλι που φοράει) και Μικαέλα θα ράβει...τα έχουμε μιλήσει όλα, θα με περιμένει...

Οι γυναίκες κρατούμενες που επιλέγουν να έχουν τα μωρά τους μαζί στη φυλακή τυγχάνουν ειδικής και ευνοϊκότερης μεταχείρισης συγκριτικά με τις

---

¹¹ Κατά τις προηγούμενες επισκέψεις μου η Αϊσέ ήταν ιδιαίτερα φορτισμένη συναισθηματικά, έκλαιγε συνεχώς και αναφερόταν στο αδίκημα που διέπραξε και στα παιδιά της που βρίσκονταν εκτός φυλακής, σε ίδρυμα, πλέον έχουν δοθεί σε ανάδοχη οικογένεια. Την πρώτη φορά που τη συνάντησα μιλούσε ελάχιστα ελληνικά.

υπόλοιπες κρατούμενες, δεδομένου ότι ο χρόνος της ποινής τους προσμετράται διαφορετικά (κάθε μέρα κράτησης ισοδυναμεί με δύο), οι συνθήκες κράτησης είναι πολύ καλύτερες, ο χώρος πιο ευχάριστος και η καθημερινή και πολύωρη ενασχόληση τους με την αποκλειστική φροντίδα του μωρού απαλύνει τα αρνητικά συναισθήματα του εγκλεισμού. Η μητρότητα, εντός φυλακής, δρα θετικά για τις ίδιες αποτελώντας «σανίδα σωτηρίας», τα παιδιά περιγράφονται ως η πηγή της αίσθησης του σκοπού και της ελπίδας των κρατουμένων μητέρων. Οι γυναίκες κρατούμενες περιγράφουν τα παιδιά τους, ως λόγο επιβίωσης και μοναδική πηγή θετικότητας, δύναμης και αισιοδοξίας. Απόδειξη των παραπάνω είναι τα λόγια της Pham από το Βιετνάμ, η οποία γέννησε στη φυλακή και είναι καταδικασμένη με ισόβια κάθειρξη:

«Ευτυχώς έχω την Lilly...μόνο αυτή δικός μου άνθρωπος εδώ. Δεν έχω επισκεπτήρια ... άλλα παιδιά μου με τη μαμά μου. Κάνουμε πράγματα μαζί... της μαγειρεύω γεμιστά, που της αρέσουν, διαβάζουμε βιβλία... Ξέρεις, αυτή [Lilly] ξέρει καλύτερα ελληνικά από μένα... Με διορθώνει... μαζί βλέπουμε τηλεόραση... Masterchef, θέλει να μαγειρεύει...»

Από τα λόγια της Pham συμπεραίνουμε ότι η συνεχής ενασχόλησή της με τη φροντίδα του παιδιού της συμβάλλει στο να «ξεφεύγει» από το περιβάλλον της φυλακής και να βιώνει μια καθημερινότητα, όπως θα την επιτελούσε στον οικιακό χώρο, σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές που επιτάσσουν τη θέση της γυναίκας/μητέρας μέσα στο σπίτι/στον ιδιωτικό χώρο και όχι σε σωφρονιστικό ίδρυμα. Η Pham βιώνει την μητρική της ταυτότητα και λειτουργεί «σαν να ήταν σπίτι της» και να μεγάλωνε το παιδί της «φυσικά», όπως αναφέρεται στο *Μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση: Μητέρες κρατούμενες*, «οι γυναίκες μέσα στη φυλακή τονίζουν πως θέλουν να συνεχίσουν να είναι και να συμπεριφέρονται ως μητέρες προς τα παιδιά τους» (Δέμελη, 2013, σ. 262).

Οι ευνοϊκές συνθήκες κράτησης δεν αποκλείουν τυχόν δυσκολίες και προβλήματα που μπορεί να προκύψουν, λόγω των πολιτισμικών διαφορών, της γλώσσας, των διαφορετικών ηλικιών των μωρών από 0-3 έτη και της κακής οικονομικής κατάστασης των περισσότερων γυναικών, η οποία επιτείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ τους για το ποια θα ανταποκριθεί καλύτερα στον μητρικό ρόλο. Η έλλειψη εμπιστοσύνης στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, τις ωθεί να βρίσκονται σε μια συνεχή εγρήγορση και ετοιμότητα για την οποιαδήποτε απειλή της ασφαλείας τόσο των παιδιών τους, όσο και των ίδιων. Στη συνομιλία μας η Pham αναφερόμενη, στα προβλήματα συμβίωσης σχολιάζει:

«Εδώ πολλή φασαρία... Θέλω ησυχία να διαβάσω Lilly... άλλα μωρά παίζουν, φωνάζουν, άλλα κλαίνε... Θέλω πάω σπίτι... βάλω βραχιολάκι [εννοεί ηλεκτρονική επιτήρηση]... φύγω από δω... Lilly πάει παιδικό σταθμό...»

Η απομάκρυνση του παιδιού από τη μητέρα είναι μια επώδυνη, σχεδόν βίαιη διαδικασία και για τους δύο, ιδίως αν το μωρό έχει γεννηθεί στη φυλακή, το μοναδικό ασφαλές σημείο αναφοράς είναι η μητέρα του. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Χαριτίνης από τις Σέρρες η οποία μου ανέφερε χαρακτηριστικά:

Έστειλα Αντριάννα [το μωρό, 20 μηνών που είχε μαζί της] σπίτι... να μείνει με τον μπαμπά της ... εκεί καλύτερα από φυλακή, να γνωρίσει και τον αδερφό της (πέντε χρόνων) που δεν την είχε δει γιατί την γέννησα στη φυλακή... δεν έκατσε όμως γύρισε πίσω... έκλαιγε... φοβόταν... δεν γνώριζε κανέναν...

Οι φυλακισμένες θεωρούν ότι η πιο τραυματική πτυχή της φυλάκισης ήταν ο αποχωρισμός από τα παιδιά τους οποιασδήποτε ηλικίας (Greene, Haney, & Hurtado, 2000). Πολλές μητέρες συνειδητοποιούν τότε τη σοβαρότητα της κατάστασής τους και καλούνται να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα εγκλεισμού προσπαθώντας να διαχειριστούν και την απώλεια του παιδιού στην καθημερινότητά τους. Τοποθετούνται σε άλλες πτέρυγες οπότε μεταβάλλεται και η ταυτότητά τους από «μωρομάνες» σε απλές κρατούμενες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Pham, η κόρη της Lilly γεννήθηκε μέσα στη φυλακή και είναι ήδη τριών ετών και τριών μηνών αλλά, λόγω γραφειοκρατικής καθυστέρησης δεν έχει ακόμα απομακρυνθεί. Τα λόγια της φανερώνουν την αγωνία της για τον αποχωρισμό αλλά και για το μέλλον του παιδιού:

Η Lilly είναι τριών χρονών... έχει μάθει μέσα... και θέλει μόνο τη μαμά... δεν ξέρει τον μπαμπά της. Γεννήθηκε εδώ... μπαμπάς της ταξιδεύει, δεν τον ξέρει. Μαμά μου με άλλα δύο παιδιά Βιετνάμ... είναι μακριά να στείλω Lilly. Δε θέλω να πάει σε ίδρυμα... Έχω λεφτά, πληρώσω γυναίκα κρατήσει Lilly... ή να βγω με βραχιολάκι... Πες Lilly κυρία θέλεις να μείνεις εδώ με τη μαμά...

Η έκτιση της ποινής με κατ' οίκον περιορισμό (άρθρο 15 του Ν.4619/2019) που συνεχώς επικαλείται η Pham αποφασίζεται από τον αρμόδιο Εισαγγελέα και εφαρμόζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις. Οι παράμετροι που συνήθως λαμβάνονται υπόψη είναι η βαρύτητα του αδικήματος, αν υπάρχει μόνιμη διαμονή και εργασία για να καλύπτεται το κόστος της ηλεκτρονικής επιτήρησης που είναι 500, 00 €/μήνα. Η συγκεκριμένη κρατούμενη είναι καταδικασμένη με ισόβια κάθειρξη με την κατηγορία της σύστασης εγκληματικής οργάνωσης και εμπορίας ναρκωτικών και δεν έχει μόνιμη διαμονή στην Ελλάδα.

Οι περισσότερες από τις γυναίκες που βρίσκονται στη φυλακή, εκτός από τα παιδιά που διαβιούν μαζί τους στο Κατάστημα Κράτησης, έχουν και άλλα παιδιά εκτός φυλακής και από τη δυνατότητα επανένωσης μαζί τους, αντλούν ελπίδα και δύναμη (Celinska & Siegel, 2010· Enos, 2001), και για αυτές η μητρότητα αποτελεί κεντρική ταυτότητα. Όπως η Αϊσέ από το Αφγανιστάν που δήλωσε χαρακτηριστικά:

«Μου λείπουν τα παιδιά μου... χθες έκανα skype... τα είδα ήταν χαρούμενα... το αγόρι μου, ο Εσάν μαύρισε πολύ... καλά είναι μαύρο..., αλλά τώρα πιο πολύ... Πήγαν θάλασσα. Θέλω όταν βγω να τα πάρω να πάω Γερμανία... να σπουδάσουν τα παιδιά μου... εκεί καλύτερα... κάνω σχέδια για παιδιά μου πολλά... να έχουν άλλη ζωή... Ξέρεις μαθαίνουν Γερμανικά και Αγγλικά...»

Η επικοινωνία των γυναικών με τα παιδιά τους που βρίσκονται εκτός φυλακής πραγματοποιείται με επισκεπτήρια -φυσική παρουσία- ή λόγω της απόστασης και των ειδικών συνθηκών που επέφερε η πανδημία, μέσω τηλεφώνου ή μέσω ηλεκτρονικού επισκεπτηρίου (π.χ. βιντεοκλήσεις). Δεν είναι λίγες οι μητέρες που δεν επιδιώκουν επικοινωνία με τα παιδιά τους δια ζώσης και ηλεκτρονικά αλλά μόνο τηλεφωνικά, προσπαθώντας να αποφύγουν τη συναισθηματική φόρτιση, την αναστάτωση και την ταραχή που πιθανόν θα επιφέρει μία συνάντησή τους μέσα στον χώρο της φυλακής (Coll et al, 1998, σ. 263). Η Χριστίνα από τις Σέρρες χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Προτιμώ να μιλάω με τα άλλα δύο παιδιά μου από το τηλέφωνο, δε θέλω να τα βλέπω να μεγαλώνουν και να λείπω... Συγκινούμαι... καταλαβαίνω τον χρόνο που κυλά μέσα από το πόσο γρήγορα τα βλέπω να μεγαλώνουν... Δεν θέλω να νομίζουν ότι τα ξεχωρίζω, ότι αγαπώ πιο πολύ τη Χρυσάφεια [το μωρό που έχει μαζί της] ... όχι καλύτερα μόνο τηλέφωνο...»

Παρά το γεγονός ότι στις κρατούμενες γυναίκες επιτρέπονται οι επισκέψεις από τα παιδιά τους που βρίσκονται εκτός φυλακής, αυτές (οι επισκέψεις) σπάνια πραγματοποιούνται. Οι λόγοι μπορεί να είναι είτε πρακτικοί - οικονομικοί, όπως έξοδα μεταφοράς, είτε λόγοι αποφυγής στιγματισμού. Η Megan Comfort στο βιβλίο της *Doing Time Together: Love and Family in the Shadow of the Prison* προτείνει την έννοια της «δευτεροβάθμιας φυλάκισης» [secondary prisonization] για να αναφερθεί στις παράπλευρες συνέπειες της φυλάκισης, δηλαδή στη διαδικασία με την οποία οι συγγενείς των κρατουμένων απορροφούν τους κανόνες της κουλτούρας της φυλακής, λόγω της παρατεταμένης έκθεσής τους στο ποινικό σύστημα, κατά τη διάρκεια της οποίας εσωτερικεύουν τη σοβαρή ταπείνωση και την απογοήτευση που βιώνουν (2007, σ. 15).

Η Οξάνα από τη Ρουμανία, που λόγω της επικείμενης αποφυλάκισής της παραμένει ακόμα στο Κατάστημα Κράτησης μαζί με την κόρη της Ελένη που έχει ξεπεράσει την ηλικία των τριών ετών, δηλώνει:

«Έχω δυο ακόμη παιδιά, δύο αγόρια 8 χρονών και 4 χρονών που μένουν με τον αδερφό μου και την γυναίκα του. Μιλάμε μόνο στο τηλέφωνο... γιατί έχω πει ότι είμαι νοσοκομείο όχι στη φυλακή... ντρέπομαι... Ο μεγάλος μου γιός νομίζω κατάλαβε ότι λέω ψέμα γιατί λείπω πολύ καιρό... Θύμωσε και δε θέλει να μου μιλάει στο τηλέφωνο... και στην Ελένη που αρχίζει να καταλαβαίνει της έχω πει νοσοκομείο είμαστε, όταν μεγαλώσει δε θα της πω ότι όταν ήταν μικρή έκανε φυλακή ... να μην ξέρει τίποτα για εδώ... ελπίζω να μην θυμάται...»

Στις συζητήσεις μας, οι κρατούμενες, που έχουν και παιδιά εκτός φυλακής, συνήθως εμπιστεύονται την ανατροφή και τη φροντίδα τους στις γιαγιάδες — από τη μητρική πλευρά, δηλαδή στις μητέρες τους. Σπάνια αναφέρονταν στον πατέρα των παιδιών για θέματα σχετικά με την ανατροφή τους. Ο ορισμός της πατρότητας, όπως διαφαίνεται και από τη μελέτη των Lynne Haney & Miranda March, εξακολουθεί να βασίζεται στον ρόλο του πατέρα, ως οικονομικού υποστηρικτή, η ικανότητα του πατέρα να στηρίξει οικονομικά το παιδί του λειτουργεί ως επαρκής απόδειξη πατρότητας (2003). Ο ρόλος των πατέρων στη ζωή των παιδιών τους περιορίζεται κυρίως σε έναν οικονομικό και όχι συναισθηματικό ή κοινωνικό υποστηρικτή. Αυτό αντικατοπτρίζεται και στη συζήτησή μου με την Σοφία, Ρομά από την Πάτρα:

Σοφία: Εκτός από Μαρία έχω άλλα έντεκα παιδιά 6 αγόρια, πέντε κορίτσια. Μένουν με τη μαμά μου... την οικογένεια μου...
Εγώ: Δεν τα φροντίζει ο πατέρας τους;
Σοφία: Τι να σου κάνει αυτός; Δεν μπορεί... δεν ξέρει... μαμά μου καλύτερα... αυτός πρέπει να δουλέψει. Που θα βρούμε λεφτά για δικηγόρους, δικαστήρια... αυτός πάει στη μάντρα, κουβαλάει σίδερα...

5.2 Φιλοξενία ή Εγκλεισμός;

«Έχουμε λοιπόν δύο εικόνες της πειθαρχίας.

Στο ένα άκρο την πειθαρχία – αποκλεισμό, το κλειστό ίδρυμα, το εγκατεστημένο στο περιθώριο, το αφιερωμένο σε αρνητικές λειτουργίες: αναχαίτιση του κακού, διακοπή των επικοινωνιών, σταμάτημα του χρόνου.

Στο άλλο άκρο με τον πανοπτισμό έχουμε την πειθαρχία – μηχανισμό: ένα λειτουργικό σύστημα που βελτιώνει την άσκηση της εξουσίας, καθιστώντας την ταχύτερη, ελαφρύτερη, αποτελεσματικότερη: ένα σχέδιο έντεχνων και αθόρυβων καταναγκασμών που προορίζεται για μία μελλούμενη κοινωνία».

M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, 1989[1976], σ. 276

Ο 19^{ος} αιώνας ήταν η εποχή της ταξινόμησης, σύμφωνα με την ταξινομητική λογική ό,τι δεν εμπίπτει στο ταξινομητικό σχήμα που προϋπάρχει, ορίζεται ως μη κανονικό, με αυτό τον τρόπο χαράζονται διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο ανθρώπινο και το ζώδες, το φυσιολογικό και το παθολογικό. Η επικρατούσα άποψη ήταν ότι «τα παθολογικά φαινόμενα είναι ταυτόσημα με τα αντίστοιχα κανονικά, πλην ποσοτικών παραλλαγών» (Canguilhem, 2007, σ. 147), έτσι το κανονικό συγγέεται με το συνηθισμένο, δηλαδή το μέσο όρο, που ταυτίζεται με το ευρέως αποδεκτό, με την κοινή λογική.

Ως εκ τούτου, όταν ο Michel Foucault αναφέρει ότι η εξουσία κατά τον 19^ο αιώνα κατακυριεύσε τη ζωή, εννοεί ότι οι τρόποι με τους οποίους βιώνουμε και χειριζόμαστε το σώμα μας είναι κοινωνικά προκαθορισμένοι, είμαστε προϊόντα σχέσεων εξουσίας που οδηγούν σε αποκλεισμούς, Πλέον, ο άνθρωπος αρχίζει να ενδιαφέρει ως είδος, ως πληθυσμός. Η έννοια του πληθυσμού ορίζεται με βάση την έννοια φυλής, την έννοια έθνους. Δίνεται έμφαση στη ζωή και όχι στο θάνατο, η πειθαρχία που διαχέεται στα σώματα των υποκειμένων λειτουργεί με αυτά και όχι ενάντια σε αυτά. Το σώμα των υποκειμένων γίνεται πεδίο επιτέλεσης πολιτικής δράσης, κάποιες υποκειμενικότητες, όπως οι γυναίκες, τα παιδιά υφίστανται τον πειθαρχικό λόγο σε μεγαλύτερο βαθμό. Το αίτημα είναι η αναμορφωτική διαχείριση των σωμάτων για την προστασία του κοινού καλού, χωρίς να περιλαμβάνονται όλα τα σώματα. Σκοπός είναι η παραγωγή υποκειμένων που έχουν σημασία, που μπορούν να μετατραπούν σε κυβερνήσιμα σώματα, παραγωγικά και καθυποταγμένα (1978/2003 σσ. 165-170).

Ένας ακόμη διανοούμενος, ο Γάλλος φιλόσοφος Louis Althusser στη συλλογή δοκιμίων με τίτλο «Lenin and Philosophy and Other Essays (1971) αναφέρθηκε στην κρατική βία και επισήμανε το ρόλο του κράτους στην πολιτισμική ζωή. Υποστήριξε ότι η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση, υλοποιείται πάντα από κάποιο μηχανισμό, έχει άμεση σχέση με τη συγκρότηση του υποκειμένου, με το οποίο διατηρεί διαπλαστική σχέση. Το υποκείμενο υπόκειται ολοκληρωτικά σε σχέσεις εξουσίας. Το κράτος, σύμφωνα με τον Althusser, για να αναπαράγει τον καπιταλισμό χρησιμοποιεί δύο είδη συστημάτων: το κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους (repressive state apparatus) και τον ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους (ideological

state apparatus). Ο πρώτος (ο κατασταλτικός) συγκροτείται από τους θεσμούς, όπως είναι η αστυνομία, ο στρατός και οι φυλακές, μέσω των οποίων ασκείται η βία. Οι θεσμοί αυτοί χρησιμοποιούνται για τη διάλυση των διαδηλώσεων, τον περιορισμό των απεργιών και την κατάπνιξη του αριστερού κινήματος. Ο δεύτερος (ο ιδεολογικός) αποτελείται από θεσμούς όπως τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, η εκκλησία και το σχολείο, οι οποίοι δημιουργούν στους ανθρώπους ψευδαισθήσεις για τη φύση και την [κανονική] οργάνωση της κοινωνίας (όπως αναφέρεται στο Smith, 2006, σ. 101).

Ζωντανή απόδειξη της προαναφερόμενης κρατικής βίας, της καθυπόταξης των σωμάτων και των μηχανισμών πειθάρχησης αποτελούν τα ανήλικα παιδιά έως τριών ετών που «φιλοξενούνται» στη φυλακή μαζί με τις κρατούμενες μητέρες τους. Αυτοί/ές οι «κρατούμενοι/ες από κούνια» - κάποια από αυτά τα παιδιά γεννήθηκαν εντός του Καταστήματος Κράτησης και δεν γνωρίζουν κανένα άλλο περιβάλλον, πλην της φυλακής - αποτελούν την εξαίρεση, είναι η μοναδική περίπτωση ανθρώπων που φυλακίζονται χωρίς να έχουν εκδηλώσει παραβατική συμπεριφορά, χωρίς να έχουν διαπράξει κάποιο αδίκημα.

Κανένας άνθρωπος δε φυλακίζεται, αν δεν έχει καταδικαστεί για κάποιο αδίκημα με δικαστική απόφαση ή αν δεν έχει διαταχθεί η προσωρινή του κράτηση. Τα παιδιά που διαβιούν μαζί με τις μητέρες τους στα Καταστήματα Κράτησης αποτελούν μοναδικές περιπτώσεις ανθρώπων που φυλακίζονται χωρίς να συντρέχει νομικός λόγος και χωρίς να υπάρχει καταδικαστική απόφαση. Σε αυτά εφαρμόζεται κατ' επέκταση η καταδικαστική απόφαση που αφορά τη μητέρα τους. Με άλλα λόγια, η μητέρα και το παιδί εκτίουν την ποινή ως ενιαίο σώμα, με το παιδί να αντιμετωπίζεται ως οργανικό μέλος του μητρικού σώματος. Όταν παρέλθει η ηλικία των τριών ετών, το παιδί βγαίνει από τη φυλακή και απομακρύνεται από τη μητέρα. Εκείνη τη στιγμή αποκόπτεται ουσιαστικά ο «ομφάλιος λώρος» και το παιδί αποτελεί πλέον μια ανεξάρτητη και αυτόνομη οντότητα (Δέμελη, 2007, σ. 188).

Όταν το σωφρονιστικό και λοιπό προσωπικό του Καταστήματος Κράτησης αναφέρεται στους λιλιπούτειους έγκλειστους χρησιμοποιεί κατά κόρον τον όρο «φιλοξενία». Η «φιλοξενία» είναι μία ιεραρχική δομή στο βαθμό που επιμερίζει το πρόβλημα της αντιμετώπισης του διαφορετικότητας του «ξένου» σε όλες τις βαθμίδες του κοινωνικού και πολιτικού βίου αφήνοντας σημαντικά περιθώρια για την αναγνώριση της ετερότητας του στο πλαίσιο της καθημερινής αλληλεπίδρασης, υπό την προϋπόθεση, ότι ο ξένος θα άρει την προβολή της διαφορετικότητας του στο

εσωτερικό του χώρου υποδοχής και ότι δεύτερον θα ανταποδώσει όχι μόνο αναγνωρίζοντας την υπεροχή της ταυτότητας που του προτείνεται αλλά και υιοθετώντας την. Με λίγα λόγια «η φιλοξενία» αποτελεί μία τμηματική πρακτική που αναγνωρίζει τη διαφορετικότητα για να τη μετατρέψει σε ομοιότητα, σύμφωνα με το ιστορικά ηγεμονικό πρόταγμα ενός ομοιογενούς έθνους (Παπαταξιάρχης, 2009, σ. 70).

Από το 1990 έως το θάνατό του, τον Οκτώβριο του 2004, ο Γάλλος φιλόσοφος, Derrida έγραψε εκτενώς για την ηθική της φιλοξενίας, διακρίνοντας την σε δύο είδη: την απεριόριστη φιλοξενία και τη φιλοξενία υπό όρους που σχετίζεται με την επιβολή όρων και προϋποθέσεων - πολιτικών, νομικών, ηθικών (όπως αναλύει τον Derrida ο Kakolyris, 2015). Ο Γεράσιμος Κακολύρης, στο άρθρο του «Jaques Derrida on the Ethics of Hospitality» ενάντια στην μάλλον προβληματική κατευθυντήρια έννοια της «απεριόριστης» φιλοξενίας, προτείνει την αδιάκοπη προσπάθεια περιορισμού της βίας προς το φιλοξενούμενο «ξένο». Το επιχείρημά του αντλεί από τις παρατηρήσεις του Derrida, σχετικά με την αναπόφευκτη βία που ενυπάρχει σε κάθε πράξη φιλοξενίας ως αποτέλεσμα άσκησης κυριαρχίας από τον οικοδεσπότη επί του σπιτιού του (Kakolyris, 2015 σ. 145). Ο ξένος στο πλαίσιο της νέας του ιδιότητας ως φιλοξενούμενος φαίνεται να εγκλωβίζεται σε άτυπες υποχρεώσεις, κυρίως καλείται να αναγνωρίσει τον οικοδεσπότη στο ρόλο του επί κυρίαρχου να αποδεχθεί τις πολιτισμικές του προτιμήσεις αναστέλλοντας και συχνά καταπιέζοντας τις αντίστοιχες δικές του (Παπαταξιάρχης, 2006).

Μια ελάχιστη απόδειξη της βίας που ασκείται στο «φιλοξενούμενο», μπορούν να θεωρηθούν τα λόγια του μικρού Adam, του οποίου το λεξιλόγιο, παρά την ηλικία των δύο χρόνων, είναι πολύ περιορισμένο. Όπως ισχυρίστηκε η μητέρα του κάθε φορά που είναι να κλείσει η πόρτα του κελιού φωνάζει: *«Μαμά πόρτα, έλα γρήγορα, πάμε κελί...»*, ενώ μια από τις βασικές λέξεις που περιλαμβάνεται στο φτωχό του λεξιλόγιο είναι η λέξη «κελί» και δυστυχώς όχι η λέξη «δωμάτιο». Είτε τα λόγια της Bettina, μητέρα της δεκαοκτώ μηνών Oxana που μου εκμυστηρεύτηκε ότι: *«Δεν μπορεί με τίποτα να συνηθίσει τους ήχους της φυλακής... Τρομάζει κάθε φορά από τον ίδιο θόρυβο, τον θόρυβο που κάνουν οι πόρτες όταν κλείνουν»*.

Οι μειονοτικές ομάδες εν γένει δεν αντιμετωπίζονται μόνο ως κατηγορίες με αυξημένες ανάγκες, αλλά ως ομάδες που το ελληνικό κράτος τις αντιμετωπίζει συστηματικά με τρόπο ρατσιστικό είτε αγνοώντας επιδεικτικά την παρουσία τους είτε υιοθετώντας πολιτικές που τις εξωθούν στο περιθώριο (Ροζάκου, 2006). Στο «The

Biopolitics of Hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of Refugees» η Κατερίνα Ροζάκου αναφέρει ότι για πολλά χρόνια το ελληνικό κράτος εφαρμόζει μία άτυπη πολιτική που θα μπορούσε να οριστεί ως «πολιτική αορατότητας» για τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες (2012). Αυτή την εφαρμογή «της πολιτικής της αορατότητας» τη συνειδητοποίησα και σε αυτή την «αποσιωπημένη» κατηγορία των μητέρων κρατούμενων που βρίσκονται με τα μωρά τους στη φυλακή, όταν οι συνομιλήτριες μου, αλλά και το επιστημονικό προσωπικό με ενημέρωσαν ότι έχει προβλεφθεί η κατασκευή χώρου δημιουργικής απασχόλησης για τα λίγο μεγαλύτερα παιδιά όμως η λειτουργία του περιορίστηκε στα εγκαίνια και στη διάρκεια των ελάχιστων συμβάσεων, που είχε η παιδαγωγός, μέσω του ΟΑΕΔ, καθώς δεν είχε προβλεφθεί οργανική θέση μόνιμου/ης παιδαγωγού. Πριν την πανδημία, υπήρχε σχολικό που παραλάμβανε τα μεγαλύτερα παιδιά και τα πήγαινε στο παιδικό σταθμό της περιοχής, ώστε οι μητέρες κρατούμενες να έχουν λίγο ελεύθερο χρόνο που θα μπορούσαν να το αφιερώσουν στην φροντίδα του εαυτού τους ή στην επιμόρφωσή τους. Οι ιδιαίτερες συνθήκες της πανδημίας απέκλεισαν αυτή τη δυνατότητα με αποτέλεσμα τα παιδιά να βιώνουν καθημερινά την ίδια ρουτίνα, να ακολουθούν το ίδιο πρόγραμμα και να βλέπουν συνεχώς τον ίδιο περιορισμένο αριθμό ανθρώπων έχοντας μηδαμινά ερεθίσματα. Απόδειξη των παραπάνω συνιστά η αντίδραση του δύο ετών Adam, ο οποίος γεννήθηκε στη φυλακή όταν χρειάστηκε να ακολουθήσει τη μητέρα του στο δικαστήριο και μπήκε στο όχημα των μεταγωγών, κατά τη διαδρομή τρόμαξε από το πλήθος των αυτοκινήτων, τους ήχους και τα κορναρίσματα, καθώς οι δρόμοι ευρείας κυκλοφορίας ήταν κάτι πρωτόγνωρο γι αυτόν και έβαλε τα κλάματα.

«Ο, τι το βλέμμα, εκούσια ή ακούσια, αφήνει απέξω καταδικάζεται στην αορατότητα, δηλαδή σε μια συνθήκη, την οποία ο οπτικοκεντρισμός ορίζει αρνητικά, ως ελλειμματική» (Παπαταξιάρχης, 2009, σ. 67). Όπως επισημαίνει ο Παπαταξιάρχης στο βαθμό που το βλέμμα είναι πρακτική, το αρνητικό του προϊόν «η αορατότητα» δεν είναι εγγενής ιδιότητα των ατόμων, είναι σχέση που εμπλέκει τόσο το υποκείμενο όσο και τον άλλο ενώ οι σχέσεις παραγωγής «της αορατότητας» είναι επί της ουσίας, μη σχέση αφού ισοδυναμεί με την άρνηση του σχετίζεσθαι (2009). Η εγκαταλειπτική πρακτική της κρατικής εξουσίας αποδεικνύεται και από την ελλιπή παρουσία παιδίατρο, οι ανάγκες καλύπτονται από έναν εθελοντή παιδίατρο μεγάλης ηλικίας (άνω των εβδομήντα ετών) που επισκέπτεται το Παράρτημα ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Ένα ακόμα σοβαρό πρόβλημα που καλείται να επιλύσει το προσωπικό

με τους πενιχρούς πόρους, κυρίως σε ανθρώπινο δυναμικό είναι η περίπτωση ασθένειας της μητέρας κρατούμενης. Δεν υπάρχει πρόβλεψη, για το ποιος θα αναλάβει τη φροντίδα του μωρού, σε περίπτωση που η μητέρα αρρωστήσει και χρειαστεί να νοσηλευτεί. Το προσωπικό εκτελεί βάρδιες και δεν είναι εφικτό, κατά τη λήξη της βάρδιας, να πάρει το μωρό εκτός φυλακής. Από την άλλη οι σχέσεις μεταξύ των κρατούμενων μητέρων είναι ρευστές και κάποιες φορές τεταμένες, καθόσον στη ρουτίνα της καθημερινότητας δεν λείπουν οι εντάσεις που επιτείνονται, λόγω του εγκλεισμού, οπότε δύσκολα οι μητέρες, όταν επρόκειτο για πολυήμερη απουσία, εμπιστεύονται το μωρό τους σε συγκρατούμενές τους.

6. Συμπεράσματα

Παρατηρώντας τις διατάξεις του άρθρου 13 του Ν. 2776/1999, όπου ορίζονται ειδικές ρυθμίσεις για κρατούμενες γυναίκες και κρατούμενους γονείς, καθώς και τις μετέπειτα διατάξεις του άρθρου 105 του Ν. 4619/2019, που αφορά στην έκτιση της ποινής στην κατοικία και πιο συγκεκριμένα, στην παράγραφο 2 όπου αναφέρεται ότι πέρα των ηλικιωμένων και αυτών που πάσχουν από βαριά νοσήματα, δικαίωμα χρήσης της διάταξης, που ασκείται άπαξ, έχουν και οι μητέρες που τους ανήκει η επιμέλεια των ανήλικων τέκνων τους μέχρι τη συμπλήρωση του όγδοου (8ου) έτους της ηλικίας τους, διαπιστώνουμε ότι για την ελληνική νομοθεσία ο βιολογισμός έχει βαρύνουσα σημασία. Δίνεται προτεραιότητα στη βιολογική, «φυσική» σχέση μητέρας – παιδιού, καθόσον η Πολιτεία δεν παρέχει το ίδιο δικαίωμα στον πατέρα, ούτε σε κάποιο άλλο μέλος της ευρύτερης οικογένειας π.χ. γιαγιά/παππού στην περίπτωση που η επιμέλεια ανήκει σε εκείνους.

Η συγγένεια εξομοιώνεται με τη βιολογία και άρα αντιμετωπίζεται «ως φυσικό φαινόμενο», η ανθρωπολογική αυτή πρακτική, όπως διαμορφώθηκε στις Μητροπόλεις του ευρωαμερικανικού κόσμου εκλαμβάνοντας ως δεδομένη την αντίληψη ότι η συγγένεια στηρίζεται σε βιολογικά γεγονότα, ενσωμάτωσε την ουσιοκρατική αυτή νοηματοδότηση των συγγενικών σχέσεων στις αναλύσεις της συγγένειας στο εσωτερικό των επιμέρους κοινωνιών (Τουνταςάκη, 2011, σ. 83).

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της εθνογραφικής μου έρευνας, σχετικά με τις μητρικές πρακτικές των κρατούμενων μητέρων, διαπίστωσα ότι οι έγκλειστες μητέρες μέμφονταν τον εαυτό τους, καθώς τον θεωρούσαν υπαίτιο για το γεγονός, ότι

δεν μπόρεσαν να ανταπεξέλθουν πλήρως στις σχετικές με τον μητρικό τους ρόλο, κοινωνικές επιταγές, οι οποίες επιτάσσουν η μητρική φροντίδα να τελείται στον οικιακό χώρο. Επίσης, διακατέχονταν από έντονα συναισθήματα ανησυχίας, ενοχής, φόβου και αγωνίας. Όπως επισημαίνει η Paxson «... η μητρική συμπεριφορά, προφανώς κάποτε δεδομένη σαν προορισμός της γυναίκας τώρα, υπόκειται σε έγκριση και αναγνώριση. Η μητρική φύση της γυναίκας πρέπει να αποδειχθεί» (2004, σ. 8). Η έρευνα κατέδειξε τον πόνο και την απογοήτευση που αισθάνονται οι κρατούμενες μητέρες, ως γονείς που αντιμετωπίζουν δομικούς περιορισμούς στην ανατροφή των παιδιών τους.

Από την άλλη, οι γυναίκες αυτές δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στο βιολογικό δεσμό με τα παιδιά τους, ιδίως με αυτά που βρίσκονται εντός φυλακής, επιδιώκουν, παρά τις αντίξοες συνθήκες που συνεπάγεται ο εγκλεισμός τους, να καταδείξουν ότι και μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορούν να συνεχίσουν να είναι μητέρες, ισχυριζόμενες ότι οι νομικά επιβεβλημένοι χωρισμοί δεν είναι ικανοί να παρέμβουν στην μητρική τους ταυτότητα, αν και επηρεάζουν την ικανότητα τους να συμμετέχουν στενά στη ζωή των παιδιών τους. Η παρουσία των παιδιών που διαμένουν μαζί με τις έγκλειστες μητέρες στο Κατάστημα Κράτησης, αφενός συμβάλει καθοριστικά στο να μετριάζονται τα δεινά του εγκλεισμού, αφετέρου δεν παύει να συνιστά μια απαιτητική και επιβαρυντική συνθήκη, καθόσον απαιτεί κατά αποκλειστικότητα όλο τον χρόνο και την προσοχή τους ενώ παράλληλα αποκλείει τη συμμετοχή τους σε επιμορφωτικά και συμβουλευτικά προγράμματα.

Οι μητέρες που συνάντησα στη φυλακή, παρουσιάστηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους μεταμελημένες, ικανοποιημένες για την ευκαιρία που τους δόθηκε να αποκοπούν από τα επιβλαβή περιβάλλοντα, τις σχέσεις και τις συνήθειες του παρελθόντος. Πρόθυμες να επαναξιολογήσουν τη ζωή τους γενικά, αλλά και τη στάση τους απέναντι στην ανατροφή των παιδιών τους, να επανενωθούν με την οικογένειά τους πραγματοποιώντας ένα νέο ξεκίνημα ως μητέρες, έναν ρόλο που φαίνεται να θέλουν να επιτελέσουν πλέον με υψηλότερο επίπεδο δέσμευσης και πειθαρχίας.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, οι συνομιλήτριες μου, παρά τις διαφορές που μπορεί να τις διέκριναν σε πολιτισμικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, συμφωνούν στο εξής ένα: καμία, όσο δύσκολες και να είναι οι συνθήκες που αντιμετωπίζει, δεν διατίθεται να δώσει κάποιο από τα παιδιά της (σχεδόν, όλες είχαν πάνω από δυο παιδιά) για υιοθεσία ή να παραχωρήσει τη φροντίδα του σε ανάδοχη

οικογένεια. Όλες ήταν ανένδοτες. Ακόμα και αυτές που είχαν ήδη παιδιά σε ιδρύματα σκόπευαν να τα πάρουν κοντά τους με το που θα απομακρύνονταν από το περιβάλλον της φυλακής. Εξακολουθώ να αναρωτιέμαι αν τα κίνητρα γι' αυτή τους τη θέση είναι εγωιστικά, υπό την έννοια ότι με αυτό τον τρόπο καλύπτουν δικές τους συναισθηματικές ανάγκες ή είναι τόσο έντονη η πεποίθησή τους ότι, οι ίδιες ως «καλές» μητέρες «γνωρίζουν τα παιδιά τους καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον, και εξαιτίας αυτού, μπορούν και πρέπει να ανταποκριθούν σε όλες τις ατομικές ανάγκες των παιδιών τους που προκύπτουν» (Lois, 2009 σσ. 211-212), ακόμη και αν οι πόροι που διαθέτουν είναι ελάχιστοι.

Οι γυναίκες που συνομίλησα μέσα στη φυλακή δεν είναι μόνο μητέρες, όμως «οικειοποιούνται τους ορισμούς της μητρότητας για την επίτευξη προσωπικών και συλλογικών στόχων» (Ginsburg, & Rapp, 1991 σ. 312). Αυτές οι γυναίκες έχουν και πολλές άλλες ιδιότητες, όπως σύζυγοι, εργαζόμενες, κ.τ.λ., στη φυλακή άλλες ταυτότητες ατονούν και άλλες υπερτονίζονται (Γκέφου - Μαδιανού, 2003, σ. 49) με τη μητρική να συγκαταλέγεται ανάμεσα στις κυρίαρχες.

Οι μητέρες κρατούμενες συνεκτιμώντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της διαμονής των παιδιών μαζί τους στη φυλακή αποφασίζουν αν και εφόσον θα τα κρατήσουν κοντά τους. Η παραμονή βρέφους ή του νηπίου στο Παράρτημα, αν και για αρκετές από αυτές αποτελεί μονόδρομο, ειδικά στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει κάποιο πρόσωπο εμπιστοσύνης στο ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον για να αναλάβει τη φροντίδα του, ενέχει την εξής αντίφαση: από τη μια πλευρά κρίνεται αναγκαία σχεδόν επιτακτική για τα βρέφη κυρίως, η διατήρηση της καθημερινής επαφής με τη μητέρα τους, από την άλλη το περιβάλλον της φυλακής δεν ενδείκνυται, για πολλούς λόγους, ως το πλέον ενδεδειγμένο περιβάλλον για τη σωστή ανατροφή των παιδιών.

Η ως άνω αντίφαση απεικονίζεται με τον καλύτερο τρόπο στα λόγια της Μικαέλα, τα οποία επέλεξα για το τέλος, γιατί θεωρώ ότι συνοψίζουν με τον πιο εύστοχο τρόπο μέσα σε λίγες φράσεις την απαίτηση όλων των συνομιλητριών μου. Όταν στην ερώτησή μου για το τι θεωρεί ότι πρέπει να αλλάξει για να βελτιωθούν οι συνθήκες κράτησης και για να γίνει η δικής της διαμονή και του γιού της στη φυλακή πιο ανεκτή μου απάντησε:

«Ό, τι και να αλλάξει η φυλακή θα είναι πάντα φυλακή... δεν μπορεί κάτι να την κάνει καλύτερη... ακόμα και τι να σου πω χρυσά κάγκελα να βάλεις; Πάλι φυλακή θα είναι... γι' αυτό το καλύτερο είναι να μην βρίσκεται ποτέ κανένα παιδί ξανά στη φυλακή... φυλακή δεν είναι χώρος για τα παιδιά... Πρέπει όλα

τα παιδιά να είναι σπίτι με τη μαμά τους... γι' αυτό καλύτερο βραχιολάκι... (εννοούσε την ηλεκτρονική επιτήρηση) πόσο επικίνδυνη μπορεί να είναι μια μαμά έξω από τη φυλακή; Αφήστε μαμάδες σπίτι με τα παιδιά τους... και αυτό ... μόνο σπίτι και κάθε μήνα επίσκεψη στην αστυνομία... τιμωρία είναι...».

Εν κατακλείδι, δεν γνωρίζω αν οι κρατούμενες μητέρες που συνάντησα, σε όλη τη διάρκεια της έρευνας μου ανταποκρίνονται στο τίτλο της «καλής μητέρας», σίγουρα όμως ανταποκρίνονται στο τίτλο της «αληθινής μητέρας», που με τα βιώματα και το παρελθόν τους, με τις ικανότητες αλλά και με τα σφάλματα τους επιχειρούν μέσα στο περιβάλλον της φυλακής και την εμπειρία της φυλάκισης να επιδιώκουν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα (με τον τρόπο που το κατανοεί η καθεμία) για τις ίδιες και τα παιδιά τους.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Νόμοι

- ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ (Π.Δ.) 456/1984, Αστικός Κώδικας, (ΦΕΚ164/Α/24-10-1984)
- Ν.1851/1989, Κώδικας Μεταχείρισης Κρατουμένων, (ΦΕΚ 122/Α/16-5-1989)
- Ν. 2776/1999, Σωφρονιστικός Κώδικας, (ΦΕΚ 291/Α/24-12-1999)
- Ν.4619/2019, Κύρωση Ποινικού Κώδικα, (ΦΕΚ 95/Α/16-06-2019)
- Υπουργική Απόφαση 66376/2019, Αρμοδιότητες και στελέχωση της Γενικής Διεύθυνσης Διαχείρισης Καταστημάτων Κράτησης και Διαχείρισης Κρίσεων, (ΦΕΚ 4051/Β/6-11-2019)
- ΓΚΠΔ (ΕΕ) 2016/679, Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων (εννοείται ο Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης 27/04/2016)

Β΄ Ιστοσελίδες

- Αριθμητικά στοιχεία που αφορούν τα ποσοστά των κρατούμενων γυναικών στα Καταστήματα Κράτησης: <https://www.in.gr/2022/04/07/apopsi/roula-pispirigkou-eksairesi-tou-aiona/> (πρόσβαση στις 28/8/2022).

- Δηλώσεις του Γενικού Γραμματέα Αντεγκληματικής Πολιτικής του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, κ. Κωνσταντίνου Παπαθανασίου, για την ολοκλήρωση της αναμόρφωσης του Σωφρονιστικού Κώδικα: <https://www.tovima.gr/2022/06/11/society/sofronistikos-kodikas-oi-allages-gia-tin-aposymforisi-ton-fylakon-kai-tous-kratoumenous/> (πρόσβαση στις 28/8/2022).
- Πληροφορίες για την κατάργηση φυλάκισης κηδεμόνα στην Ισπανία και άλλες Ευρωπαϊκές πόλεις: <https://thepressproject.gr/mora-stis-fulakes-i-ntropi-kathe-politismou/>(πρόσβαση στις 28/8/2022).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Canguilhem, G. (2007). *Το Κανονικό και το Παθολογικό* (μτφρ. Γ. Φουρτούνης). Αθήνα: Νήσος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1966).
- Durkheim, E. (1997). Η ηθική διαπαιδαγώγηση. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Παιδική Ηλικία* (σσ. 317–345). Αθήνα: Νήσος.
- Foucault, M. (1989). *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής* (μτφρ. Κ. Χατζηδημού & Ι. Ράλλη). Αθήνα: Ράππα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Foucault, M. (2003). *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: I. Η Δίψα της Γνώσης* (μτφρ. Γ. Ροζάκη). Αθήνα: Ράππα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1978).
- Osho, (2017). *Το μικρό βιβλίο των σχέσεων* (μτφρ. Δ. Ανδρικόγλου). Αθήνα: Εκδόσεις Ρέμπελ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2001).
- Sahlins, M. (2014). *Τι είναι (και τι δεν είναι) η συγγένεια* (μτφρ. Ν. Κούρκουλος). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2013).
- Smith, P. (2006). *Πολιτισμική Θεωρία. Μια Εισαγωγή* (μτφρ. Α. Κατσικερός). Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2001).

- Strathern, M. (2008). *Αναπαράγοντας το Μέλλον: Ανθρωπολογία, συγγένεια και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής* (μτφρ. Π. Μπουρλάκης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1992).
- Wacquant, L. (2002). *Οι φυλακές της μιζέριας* (μτφρ. Κ. Διαμαντάκου). Αθήνα: Πατάκης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1999).
- Φράγκου, Ζ. Σ. (1997). Για να Γίνει η Κόρη Καλή Μάνα. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Παιδική Ηλικία* (σσ. 64–66). Αθήνα: Νήσος.
- Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, Α. (1979). *Παραδόσεις Εγκληματολογίας*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003). Εννοιολογήσεις του Εαυτού και του «Άλλου»: Ζητήματα ταυτότητας στη Σύγχρονη Ανθρωπολογική Θεωρία. Στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (Επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος»: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο* (σσ. 15–110). Αθήνα: Gutenberg.
- Γκέφου – Μαδιανού, Δ. (2015). *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Πατάκης. Έτος πρώτης δημοσίευσης: 1999.
- Δέμελη, Π. Τ. (2007). *Μάνες υπό περιορισμό: Μητρικές αναπαραστάσεις σε μια ελληνική γυναικεία φυλακή* (Διδακτορική Διατριβή). Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Δέμελη, Π. Τ. (2013). Η Μητρότητα ως Μομφή και ως Λύτρωση: Μητέρες Κρατούμενες. Στο Β. Καντσά (Επιμ.), *Η μητρότητα στο Προσκήνιο: Σύγχρονες Έρευνες στην Ελληνική Εθνογραφία* (σσ. 259–280). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καντσά, Β. (2013). *Η μητρότητα στο προσκήνιο: Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μακρυνιώτη, Δ. (1997). Εισαγωγή. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Παιδική Ηλικία* (σσ. 11–53). Αθήνα: Νήσος.
- Μακρυνιώτη, Δ. (2019). Εισαγωγή. Στο Δ. Μακρυνιώτη, & Ο. Διδυμιώτης (Επιμ.), *Παιδικές ηλικίες σε κίνηση* (σσ. 11–62). Αθήνα: Νήσος.

- Μαργαρίτης, Λ., & Παρασκευόπουλος, Ν. (2003). *Σωφρονιστικός Κώδικας και συναφή κείμενα*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μητροσύλη, Μ., & Φρονίμου, Ε. (2008). *Οικογενειακή, Κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μπακαλάκη, Α. (2010). Για το κοινωνικό φύλο στην ανθρωπολογία και την ελληνική εθνογραφία. Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, & Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 51–87). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1992). Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας. Στο Ε. Παπαταξιάρχης, & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ταντότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 11–98). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21ου αιώνα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 2009). Στην άκρη του βλέμματος: Η Κρίση της «Φιλοξενίας» την εποχή των Διαπερατών Συνόρων. *Σύγχρονα Θέματα*, 107, 67–74.
- Ροζάκου, Κ. (2006). Street-Work: Όρια και αντιφάσεις των συναντήσεων Ελλήνων εθελοντών και προσφύγων. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα* (σσ. 325–354). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τουνταςάκη, Ε. (2011). *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της συγγένειας κατά τον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Τουνταςάκη, Ε. (2015). *Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα: Δωρεά ωαρίων, μητρότητα και συγγένεια*. Αθήνα: Πατάκης.

Χαϊρπάλογλου, Α. (2007). *Έφηβοι σε Ρήξη με το Νόμο: Όψεις της «Παραβατικότητας» των Ανηλίκων στην Ελλάδα* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ξενόγλωσση

Althusser, L. (1971). *Lenin and Philosophy and other Essays*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

Arendell, T. (2000). Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1192–1207.

Ariès, P., & Baldick, R. (1962). *Centuries of childhood: A social history of family life*. Νέα Υόρκη: Alfred A. Knopf.

Beauvoir, S. de. (1960). *The Second Sex* (μτφρ. H. M. Parshley). Λονδίνο: Landsborough Publications. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1949).

Berry, P., & Eigenberg, H. (2003). Role Strain and Incarcerated Mothers: Understanding the Process of Mothering. *Women & Criminal Justice*, 15(1), 101–119.

Bornstein, E. (2001). Child Sponsorship, Evangelism and Belonging in the Work of Word Vision Zimbabwe. *American Ethnologist*, 28(3), 595–622.

Bourdieu, P. (2000). *Pascalian meditations* (R. Nice, Μετ.). Στάνφορντ, Καλιφόρνια: Stanford University Press.

Bronson, J., & Sufrin, C. (2019). Pregnant Women in Prison and Jail Don't Count: Data Gaps on Maternal Health and Incarceration. *Public Health Reports*, 134(1S), 57S–62S.

Bryne, M., Goshin, L., & Joestl, S. (2010). Intergenerational Transmission of Attachment for Infants Raised in a Prison Nursery. *Attachment Human Development*, 12(4), 375–393.

Caddle, D. (1998). *Age Limits for Babies in Prison: Some Lessons from Abroad*. Λονδίνο: Home Office Research, Development and Statistics Directorate.

- Carlson, J. (2001). Prison Nursery 2000: A Five Year Review of the Prison Nursery at the Nebraska Correctional Center for Women. *Journal of Offender Rehabilitation*, 33(3), 75–97.
- Carsten, J. (2011). [Substance and Relationality: Blood in Contexts](#). *Annual Review of Anthropology*, 40(1), 19–35.
- Celinska, K., & Siegel, J. A. (2010). Mothers in trouble: Coping with actual or pending separation from children due to incarceration. *The Prison Journal*, 90(4), 447–474.
- Colen, S. (1995). ‘Like a mother to them’: stratified reproduction and West Indian childcare workers and employers in New York. Στο F. Ginsburg, & R. Rapp (Επιμ.), *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction* (σσ. 78–102). Λονδίνο: University of California Press.
- Coll, G., Surrey, J. L., Buccio-Notaro, P., & Molla, B. (1998). Increased mothers: crimes and punishments. Στο C. Garcia Coll, J. L., Surrey, K. Weingarten (Επιμ.), *Mothering Against the Odds: Diverse voices of contemporary mothers* (σσ. 255–274). Νέα Υόρκη: The Guilford Press.
- Comfort, M. (2007). *Doing Time Together: Love and Family in the Shadow of the Prison*. Σικάγο, Ιλλινόις: University of Chicago Press.
- Cunningham, H. (1995). *Children and Childhood in Western Society since 1500*. Χάρλοου: Longman.
- De Vault, M. (1994). *Feeding the Family: The Social Organization of Caring as Gendered Work*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Di Quinzio, P. (1999). *The Impossibility of Motherhood: Feminism, Individualism, and the Problem of Mothering*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Durkheim, E. (1896). *L' Année Sociologique* (1896/1897-1924/1925), 1, 306–319.
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. Νέα Υόρκη: Praeger.
- Douglas, M. (1992). *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. Λονδίνο: Routledge.

- Eastmond, M., & Ascher, H. (2011). In the Best Interest of the Child? The Politics of Vulnerability and Negotiations for Asylum in Sweden. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(8), 1185–1200.
- Edwards, J. (2000). *Born and Bred: Idioms of Kinship and New Reproductive Technologies in England*. Οξφόρδη: Oxford University Press
- Enos, S. (2001). *Mothering from the Inside: Parenting in a Woman's Prison*. Νέα Υόρκη: State University of New York Press.
- Ehrenreich, B., & English, D. (2005). *For Her Own Good: Two Centuries of the Experts Advice to Women*. Νέα Υόρκη: Anchor Books.
- Erikson, T. K. (1966). *Wayward Puritans: A Study in the Sociology of Deviance*. Νέα Υόρκη: John Wiley and Sons.
- Finkler, K. (2000). *Experiencing the New Genetics: Family and Kinship on the Medical Frontier*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Fothergill, A. (2017). Children, Youth, and Disaster. Στο *Oxford Research Encyclopedia of Natural Hazard Science*.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389407.013.23>
- Ginsburg, F., & Rapp, R. (1991). The Politics of Reproduction. *Annual Review of Anthropology*, 20, 311–343.
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Νέα Υόρκη: Doubleday.
- Greene, S., Haney, C. H., & Hurtado, A. (2000). Cycles of pain: Risk factors in the lives of incarcerated mothers and their children. *The Prison Journal*, 80(1), 3–23.
- Griffith, I. A., & Smith, E. D. (1987). Constructing cultural knowledge: Mothering as discourse. Στο: J. Gaskell, & E. McLaren (Επιμ.), *Women and Education: A Canadian Perspective* (σσ. 87–104). Αλμπέρτα: Detselig Enterprises.
- Haney, L. & March, M. (2003). Married fathers and caring daddies: Welfare reform and the discursive politics of paternity. *Social Problems* 50(4), 461–481.

- Hardman, C. (1973). Can There be an Anthropology of Children? *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 4(1), 85-99
- Hawkes, M. (1997). Introduction. Στο C. Blinn (Επιμ.), *Maternal Ties: A Selection of Programs for Female Offenders* (σσ. xi-xii). Ουάσιγκτον: American Correctional Association.
- Howell, S. (2006). Changes in Moral Values about the Family: Adoption Legislation in Norway and the US. *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice*, 50(3), 146–163.
- Hrdy, S. B. (1999). *Mother Nature: A History of Mothers, Infants and Natural Selection*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
- Jensen, V., & Dudeck-Biondo, J. (2005). Mothers in Jail: Gender, Social Control and the Construction of Parenthood Behind Bars. *Ethnographies of Law and Social Control*, 6, 121–142.
- Kakoliris, G. (2015). Jaques Derrida on the Ethics of Hospitality. Στο E. Imafidon (Επιμ.), *The Ethics of Subjectivity* (σσ. 114–156). Λονδίνο: Palgrave Macmillan.
- Kauffman, K. (2006). Prison nurseries: New beginnings and second chances. Στο R. Immarigeon (Επιμ.), *Women and Girls in the Criminal Justice System: Policy Issues and Practical Strategies* (σσ. 201–207). Κίνγκστον: Civic Research Institute.
- Leinaweaver, J. (2018). Adoption. Στο F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez, & R. Stasch (Επιμ.), *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology* (σσ. 1–16). <https://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/372>
- Lois, J. (2009). Emotionally Layered Accounts: Homeschoolers' Justifications for Maternal Deviance. *Deviant Behaviour*, 30(2), 201–234.
- Loizos, P., & Papataxiarchis, E. (Επιμ.). (1991). *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Malkki, L., & Martin, E. (2003). Children and the Gendered Politics of Globalization: In Remembrance of Sharon Stephens. *American Ethnologist*, 30(2), 216–224.

- Malkki, L. (2010). Children, Humanity, and the Infantilization of Peace. Στο I. Feldman, & M. Ticktin (Επιμ.), *In the Name of Humanity: The Government of Threat and Care* (σσ. 58–85). Νέα Υόρκη: Duke University Press.
- McGraw, L., & Walker, A. (2004). Gendered Family Relations: The More Things Change the More They Stay the Same. Στο M. Coleman, & L. Ganong (Επιμ.), *Handbook of Contemporary Families: Considering the Past, Contemplating the Future* (σσ. 174–191). Θαουζαντ Όακς, Καλιφόρνια: Sage Publications.
- Mohanty, M. (2013). Behavioural Syndrome of Women Prisoners in India. *The Indian Journal of Political Science*, 74(4), 639–648.
- Moore, H. (1988). *Feminism and Anthropology*. Κέμπριτζ: Polity Press.
- Morash, M., & Schram, P. J. (2002). *The prison experience: Special issues of women in prison*. Prospect Heights, Ιλινόϊς: Waveland Press.
- Paxson, H. (2004). *Making Modern Mothers: Ethics and Family Planning in Urban Greece*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Pollock, M. J. (2002). *Women, Prison, & Crime*. Μπέλμοντ, Καλιφόρνια: Wadsworth Thompson Learning.
- Rapp, R., & Ginsburg, F. D. (2011). Reverberations: Disability and the New Kinship Imaginary. *Anthropological Quarterly*, 84(2), 379–410.
- Rock, P. (1998). Rules, boundaries, and the courts: Some problems in the neo-Durkheimian sociology of deviance. *British Journal of Sociology*, 49(4), 586–601.
- Rozakou, K. (2012). The Biopolitics of Hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of Refugees. *American Ethnologist*, 39(3), 562–577. doi:10.1111/j.1548-1425.2012.01381.x
- Sahlins, M. (2011). What kinship is (part one). *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(1), 2–19.
- Scherper – Hughes, N., & Sargent, C. (1998). Introduction. Στο N. Scherper – Hughes, & C. Sargent (Επιμ.), *Small Wars: The Cultural Politics of Childhood* (σσ. 1–33). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

- Schneider, D. M. (1980). *American Kinship: A Cultural Account* (2^η έκδ.). Σικάγο: University Chicago Press. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1968).
- Schneider, D. M. (1984). *A Critique of the Study of Kinship*. Ανν Άρμπορ : University of Michigan Press.
- Shepard, D., & Zemans, E. S. (1950). *Prison Babies: A Study of Some Aspects of the Care and Treatment of Pregnant Inmates and Their Infants in Training Schools, Reformatories, and Prisons*. Σικάγο: John Howard Association.
- Stephens, S. (1995). Introduction: Children and the Politics of Culture in Late Capitalism. Στο S. Stephens, (Επιμ.), *Children and the Politics of Culture*. Πρίνσετον: Princeton University Press.
- Strathern, M. (1981). *Kinship at the Core: an anthropology of Elmdon, a village in North-west Essex in the 1960's*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Umamaheswar, J. (2013). Gendered representations of parents behind bars: An analysis of newspaper report. *Punishment and Society*, 15(3), 274–303.
- Women's Prison Association. (2009). *Mothers, Infants and Imprisonment: A National look at Prison Nurseries and Community-Based Alternatives*. Νέα Υόρκη: Women's Prison Association Institute on Women & Criminal Justice. Ανακτήθηκε από <http://www.wpaonline.org>
- Zelizer, V. A. R. (1985). *Pricing the priceless child: The changing social value of children*. Νέα Υόρκη: Basic Books.